

Särskild arkeologisk undersökning

En stenstuga vid Mälby säteri

Bebyggelse lämningar från historisk tid i Tillinge socken

Fornlämning 325:1
Tillinge-Tibble 4:21
Tillinge socken
Uppland

Joakim Kjellberg

UPPLANDSMUSEET

Särskild arkeologisk undersökning

En stenstuga vid Mälby säteri

Bebyggelse lämningar från historisk tid i Tillinge socken

Fornlämning 325:1

Tillinge-Tibble 4:21

Tillinge socken

Uppland

Joakim Kjellberg

Omslagsbild: Flygfoto av impedimentet med bebyggelse lämningarna och de närmaste omgivningarna under pågående undersökning. Foto: Hawkeye flygfoto.

	Undersökningsområde
	Befintlig väg
	Avschaktat område
	Stenmur
	Dike
	Sten
	Stenkonstruktion
	Eldstad
	Tegel
	Tegelkonstruktion
	Trä
	Lager
	Avfallslager
	Lager med kol
	Lager med tegelkross
	Fyllning

Upplandsmuseets rapporter 2008:11

ISSN: 1654-8280

Planer och renritning om inget annat anges: Joakim Kjellberg

Allmänt kartmaterial: © Lantmäteriet. Ärende nr MS 2006/1674

© Upplandsmuseet, 2008

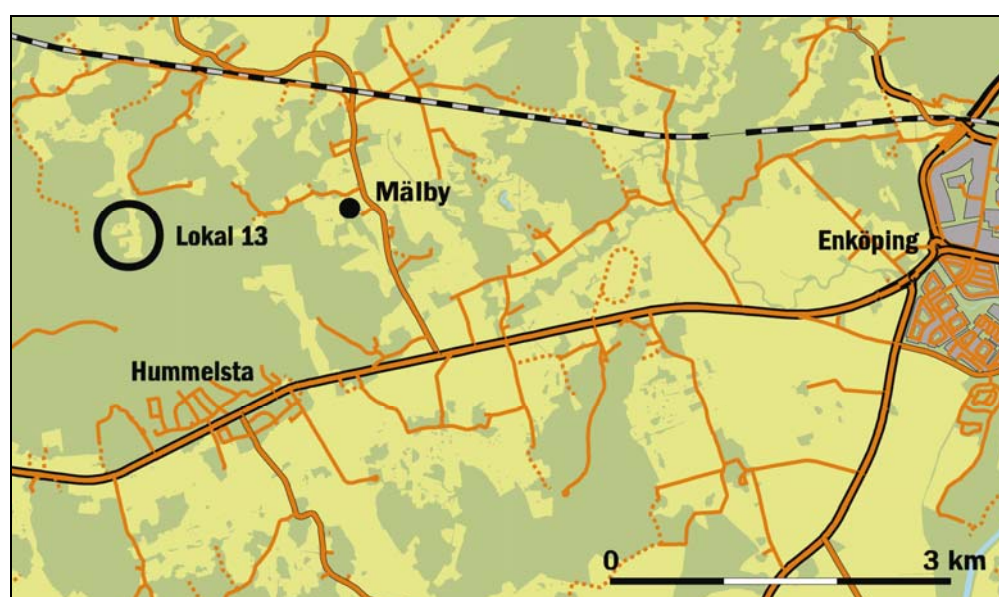
Upplandsmuseet, S:t Eriks gränd 6, 753 10 Uppsala
Telefon 018 – 16 91 00. Telefax 018 - 69 25 09
www.upplandsmuseet.se

Innehåll

Inledning	6
Målsättning	6
Bakgrund	7
Topografi och fornlämningsmiljö	7
Förundersökningen	7
Markanvändningshistorik	8
Genomförande, prioriteringar och metod	10
Undersökningsresultat	12
Grupp 1 – hus 1	13
Grupp 2 – hus 2	16
Grupp 3 - gårdsmiljön	18
Grupp 4 – närmiljön	22
Föremålsfynd	24
Naturvetenskapliga analyser	26
Dateringar	26
Diskussion och tolkningar	28
Sammanfattning	32
Referenser	33
Arkiv	33
Tryckta kartor	33
Litteratur samt otryckta rapporter	33
Administrativa uppgifter	35
Bilaga 1 – Fyndlista	36
Bilaga 2 – Kontextlista	38
Bilaga 3a – Arkeobotanisk rapport	42
Bilaga 3b – Arkeobotanisk rapport. Provlita	47

Inledning

Under augusti-september 2006 genomförde Upplandsmuseets arkeologiska avdelning en särskild undersökning inom fastigheten Tillinge-Tibble 4:21 och Mälby 1:5 i Tillinge socken, Enköpings kommun och Uppsala län. Arbetet skedde på uppdrag av Vägverket, Region Mälardalen och inför byggandet av ny sträckning av väg E18, sträckan Enköping–Sagån. Beslut om undersökningen fattades av länsstyrelsen i Uppsala län, Kulturmiljöenheten (dnr 431-9510-06, 2006-09-06). Fältarbetet utfördes av Anna Ölund (projektledare), Joakim Kjellberg och Martin Scheutz. I fältarbetet deltog även praktikanten Vilhelm Sundbom. Rapporten har författats av Joakim Kjellberg som även svarat för efterarbetet.

Figur 1. Översiktsskarta med läget för undersökningsytan i förhållande till Enköping, Hummelsta och Mälby säteri. Undersökningsområdet har markerats med en svart ring och ligger på Mälby säteris utmark. Läget för Mälby säteri har markerats med en svart prick.

Målsättning

Slutundersökningens målsättning var att dokumentera de lämningar som framkommit vid förundersökningen. Det var även av vikt att försöka uttyda lämningarnas funktion liksom att klarlägga byggnadernas kronologiska förhållanden till varandra, då dessa vid förundersökningen antogs representera två olika bebyggelseskikt. Därutöver ansågs det viktigt att fastställa funktionen hos de stenröjda ytor som omgav bebyggelsen.

Bakgrund

Topografi och fornlämningsmiljö

Lokal 13 fick sitt namn i samband med den kompletterande utredningen 2005 och något äldre namn för platsen är inte känt (Björck m.fl. 2005:12ff). Lokalen ligger ca 8 km väster om Enköping och i det skogsområde som kallas Gataskogen. Undersökningsytan var belägen på ett impediment med storblockig morän och omgiven av flack och gräsbevuxen hagmark. Hagmarken utbreddes sig utmed en grund dalgång i ett ca 1 km långt och ca 50-100 m brett stråk i nord-sydlig riktning norr om platsen. Hagmarken hade enligt uppgift från förre markägaren brukats som åker fram till 1900-talets mitt. I äldre kartmaterial betecknas dalgången som skog 1718 och uppodlad på en karta från 1861. Lokalen låg inom Mälby säteris utmark. Mälby säteri bildades senast 1658 av Jakob von Steinberg som dessförinnan köpte och lät avhysa sex kronohemman i Mälby. Byn Mälby har medeltida anor och är skriftligt belagt sedan 1331. Säteriet indrogs i samband med reduktionen 1691 och indelades därefter på kavalleriet och betecknas fram till 1811 som berustat säteri (Gustavsson m. fl. 2005:10ff).

Fornlämningsmiljön i närmast anslutning till platsen utgörs av ett fåtal fornlämningar. En stensättning, Raä 249:1, ligger 700 m norr om platsen och en skärvtenshög, Raä 122:1, ligger ca 700 m nordost om undersökningsytan. Cirka 300 m nordost om husgrunderna uppmärksammades vid den kompletterande utredningen en ytterligare husgrund och en stenmur (Björck m.fl. 2005:16).

Förundersökningen

Bebyggelselämningarna förundersöktes hösten 2005 av Upplandsmuseet. Förundersökningen berörde den sedan tidigare kända husgrunden Raä 325:1, Tillinge, samt påträffade ytterligare en husgrund, stenröjda ytor och odlingslämningar i området. Husgrunden Raä 325, hädanefter kallad hus 1, tolkades vid förundersökningen som en ekonomibyggnad. Utifrån dess kraftiga stengrund och en påträffad eldstad i byggnadens hörn tolkades hus 1 som ett möjligt torkhus. Vid förundersökningen påträffade även en tidigare okänd husgrund med möjligt spisaröse, hädanefter kallad hus 2. Förundersökningen kunde genom fynd och ¹⁴C analys datera det så kallade hus 1 till 1700-1800-tal. Det antogs vid förundersökningen även att hus 1 stratigrafiskt överlagrade det i övrigt odaterade hus 2.

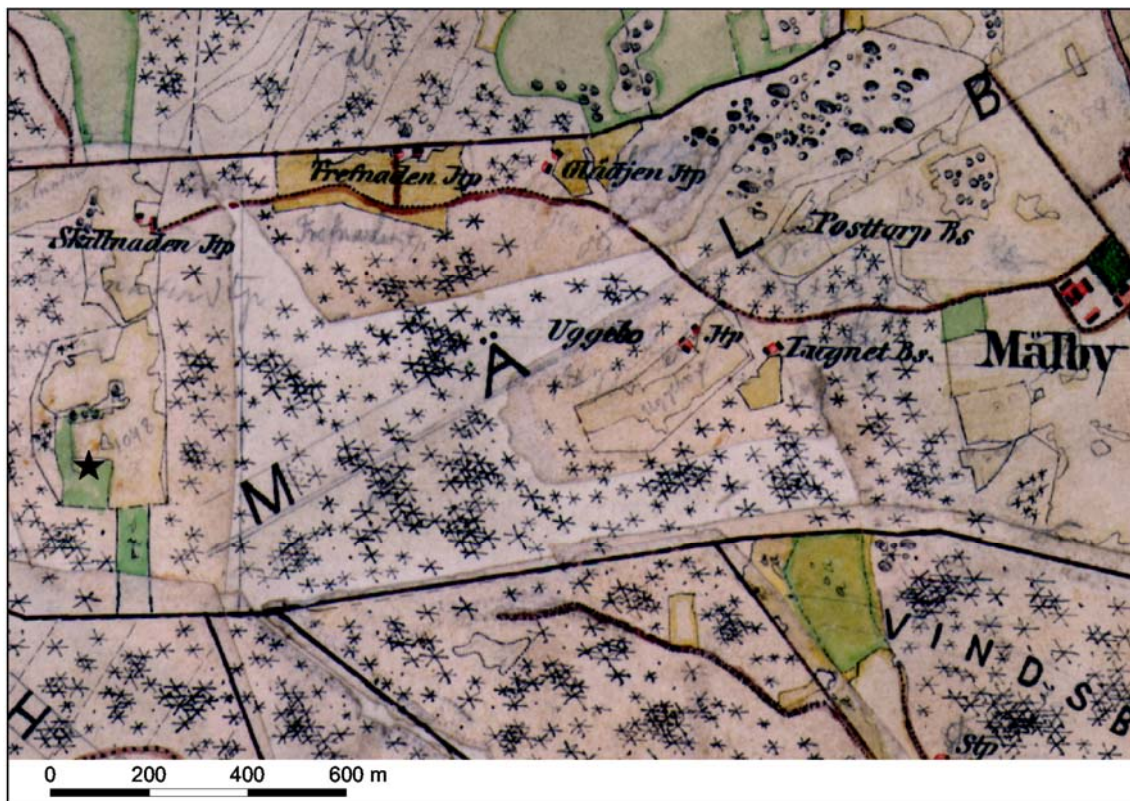
I samband med förundersökningen utfördes en djupare analys av äldre kartmaterial och områdets markanvändningshistorik av Hans Göthberg (Göthberg m. fl. 2005:6ff). Då inga ytterligare kartor eller annan tidigare obehandlad information tillkommit om markanvändning och platsens historik har framkommit vid slutundersökningens avslutande återges resultaten av denna tidigare genomgång här nedan.

Markanvändningshistorik

”På en karta från 1718 över Mälby betecknas området som utmark, i det här fallet liktydigt med skog. Den närmaste bebyggelsen utgjordes av några torp i omgivningen till säteriet vid Mälby. Kartan visar också att skogsmarken var uppdelad på Mälby akademihemman, som hade den södra delen, och Mälby säteri som hade den större, norra delen. Utöver denna karta har inga lantmäterikartor över Mälby säteris skog påträffats i arkiven vid Lantmäteriverket i Gävle eller vid Lantmäterimyndigheten i Uppsala.

Kartan över Åsunda härda från 1861 visar att dalgången som bebyggelseämningarna låg vid var uppodlad. Öster om impedimentet med lämningarna utnyttjades marken som åker. Däremot utnyttjades marken söder och väster om impedimentet som äng (markerat med grönt på häradskartan, se figur 2). Kartan visar inga tecken på att det fanns bebyggelse inom lokal 13.

Lyfter man blicken till omgivningarna för lokal 13 visar häradskartan att det öster om dalgången däremot fanns fyra jordetorp, Skillnaden, Trevnaden, Glädjen och Uggebo. Endast torpet Skillnaden låg i anslutning till odlingsmark i dalgången. De tre andra låg invid mindre åker- och ängsmarker längre österut. Alla fyra låg i den norra delen av Mälbys utmark, d.v.s. inom säteriets del. De låg också längs en väg som ledde till Mälby säteri.

Figur 2. Utsnitt ur häradsekonomska kartan för Åsunda härda från 1861 med torpen på Mälbys utmark. Lokal 13 markerad med svart stjärna till vänster i bild. Illustration: Hans Göthberg, Upplandsmuseet.

En genomgång av excerpter av jordeböckerna för Tillinges socken vid SOFI visar att det 1760 fanns åtta namngivna torp under Mälby säteri. Inget av namnen stämmer dock överens med de namn som anges på häradskartan eller ekonomiska kartan från 1950-talet. Detta tyder på att torpnamnen inte har varit särskilt stabila.

Antalet torp 1760 kan jämföras med att kartan från 1718 upptar sex icke namngivna torp, varav inget låg på skogsmarken. Hypotetiskt skulle därför något av de torp som nämns 1760 kunna ha legat på skogsmarken. Från 1825 nämns fyra icke skattlagda torp under Mälby säteri. Tre av dessa kan identifieras, varav ett är torpet Skillnaden. Den stora numerära skillnaden gentemot 1760 kan emellertid möjligen tyda på att inte samtliga torp är medtagna i förteckningen.

En uppgift av annan karaktär är att mangårdsbyggnaden på torpet Glädjen ska vara uppförd omkring 1750 (SB 1947:577). En möjlig felkälla är att byggnaden kan ha flyttats från en annan plats.

Sammantaget pekar kartmaterialet på att Mälbys utmark togs i anspråk för odling och etablering av torp efter 1718, men före 1861. Torpet Skillnaden existerade 1825 och torpet Glädjen kan möjligen ha etablerats omkring 1750. Odlingsmarken i dalgången har varit av en sådan stor omfattning att den inte enbart har brukats av torpen. Istället bör odlingen huvudsakligen ha skötts från säteriet. En konsekvens av det avskiljda läget från säteriet är att förutom torpen även byggnader med ekonomifunktion kan ha uppförts i anslutning till odlingsmarken. Den relativt stora husgrunden 300 m norr om lokal 13 kan därför möjligen vara spår av en lada. Förmodligen skall även lämningarna inom lokal 13, fornlämning nr. 325 ses i ett sådant perspektiv” (Göthberg m.fl. 2005:6ff).

Genomförande, prioriteringar och metod

Fältarbetet utfördes under knappt tre veckor under oktober månad 2006, med uppehåll för den i området omfattande älgjakten. Fältarbetet inleddes med avbaning av ett ca 15 x 20 meter stort område som omfattade de vid förundersökningen påträffade husgrunderna och stenfria ytorna. Ett mindre område avbanades i anslutning till den från förundersökningen utpekade stenfyllda gropen söder om hus 1. Avbaningen försvårades av den blockrika terrängen och det fanns stora svårigheter att komma åt alla delar av den planerade undersökningsytan med grävmaskin.

Grundmurarna för hus 1 rensades för hand och tömdes invändigt på inrasade stenar med hjälp av maskin. Hus 2 rensades helt för hand på grund av skaderisken av allt för hårdhänt maskinell avbaning. Större delen av de stenfria ytorna avbanades med maskin. Undantaget var en yta väster om hus 1 som behövdes för uppställning av grävmaskinen inför avbaning och tömning av rasmassorna i hus 1. Ytan skadades av den hjulburna grävmaskinens tyngd, förvärrad av den våta väderleken, och bortprioriterades på grund av detta samt att förundersökningens schakt 1 dessutom upptagits på platsen.

Figur 3. Arkeologen Martin Scheutz följer grävmaskinisten Per Lundells arbete med avbaning av området invid hus 1. Avbaningen försvårades avsevärt av platsens topografi och den storblockiga moränen. Möjligheterna för placering av grävmaskinen inom ytan liksom maskinens begränsade räckvidd komplicerade arbetet. Foto: Anna Ölund, Upplandsmuseet.

När gräs och ett mestadels mycket tunt, ca 0,05 meter tjockt, lager matjord avlägsnats framträdde stenkonstruktioner och kulturpåverkade lager tydligt mot det opåverkade och gulbruna morängruset. Särskilt prioriterades den invändiga undersökningen av hus 1, provtagning inom de stenröjda ytorna, samt undersökning av hus 2. Ytomfattande och kulturpåverkade lager utom husen genomgrävdes som regel inte i sin helhet. Kontaktytor och fynd i lagrets övre delar prioriterades. I regel var lagertjockleken mycket ringa inom de stenfria ytorna. I tre fall handgrävdes smala schakt inom ytan i syfte att tydliggöra stratigrafiska relationer. Dessa upptogs mellan hus 1 och

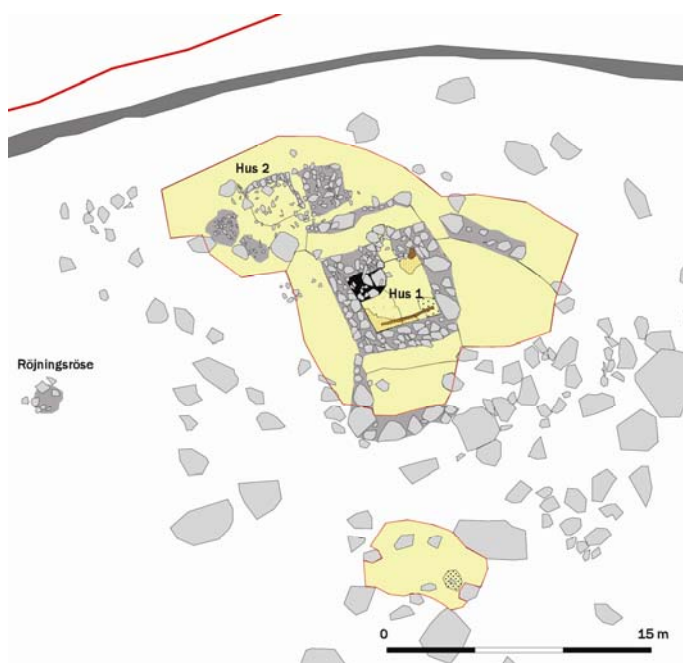
kulturpåverkade lager inom yta B och mellan hus 1 och 2. I två fall dokumenterades schakten genom sektionsriktning. Samtliga objekt dokumenterades genom inmätning med totalstation och tillhörande beskrivande data infördes i det digitala dokumentationsprogrammet Intrasis (Intra Site Information System). För att spara tid under fältarbetet återanvändes en del tidigare inmätningar av topografiska objekt, så som stenar, från förundersökningen. Inmätningarna kompletterades i de fall det bedömdes nödvändigt under den särskilda undersökningen. Fotodokumentation av undersökningen och enskilda objekt skedde med digitalkamera. Svårigheter att återge byggnadernas läge i relation till omgivande terräng var under förundersökningen uppenbar och ett förtydligande av detta till slutundersökningen var därför önskvärd. Under fältarbetet utfördes en digital terrängkartering med totalstation över impedimentet och dess närmaste omgivningar. En flygfotografering över området utfördes av Hawkeye flygfoto. Topografisk mätdata från terrängkarteringen har därefter använts för att skapa en tredimensionell terrängmodell, vilken även flygfotot draperats över som tolkningsunderlag vid efterarbetet. Den digitala terrängmodellen förvaras tillsammans med annat dokumentationsmaterial hos Upplandsmuseet.

Figur 4. Bebyggelse lämningarna och impedimentet fotograferades genom flygfotografering efter avslutad undersökning. Den äldre åkermarken som omger bebyggelsen nyttjas idag som hästagar. Foto från sydöst. Foto: Hawkeye flygfoto.

Undersökningsresultat

Undersökningsresultatet presenteras här nedan sammanställt i en serie grupper. Detta i ett försök att ge en relativt lättöverskådlig bild av undersökningsytan och de företeelser som påvisats inom denna. De fyra grupperna utgörs i det närmaste av delområden, om än dessa delområden inte är tydligt geografiskt avgränsade från varandra. Grupperna avspeglar även skilda företeelser och funktioner inom undersökningsytan. Grupperna har i enlighet med undersökningsplanens prioriteringar undersökts i varierande omfattning och med skilda metoder. Bebyggelse lämningarna i grupp 1 och 2 är de arkeologiskt mest välundersökta och där har de flesta objekt undersökts i sin helhet. De stenfria ytor och terrasser som ingår i "gårdsmiljön" och grupp 3 har undersökts extensivt och naturvetenskaplig provtagning prioriterats. Grupp 4, närmiljön, utgörs av i huvudsak endast karterade lämningar i närområdet. Undantaget utgör den undersökta avfallsgropen A20010, se nedan.

Figur 5. Orienteringsplan över det avbanade undersökningsområdet. Enskilda viktigare företeelser samt i texten använda benämningar markerade.

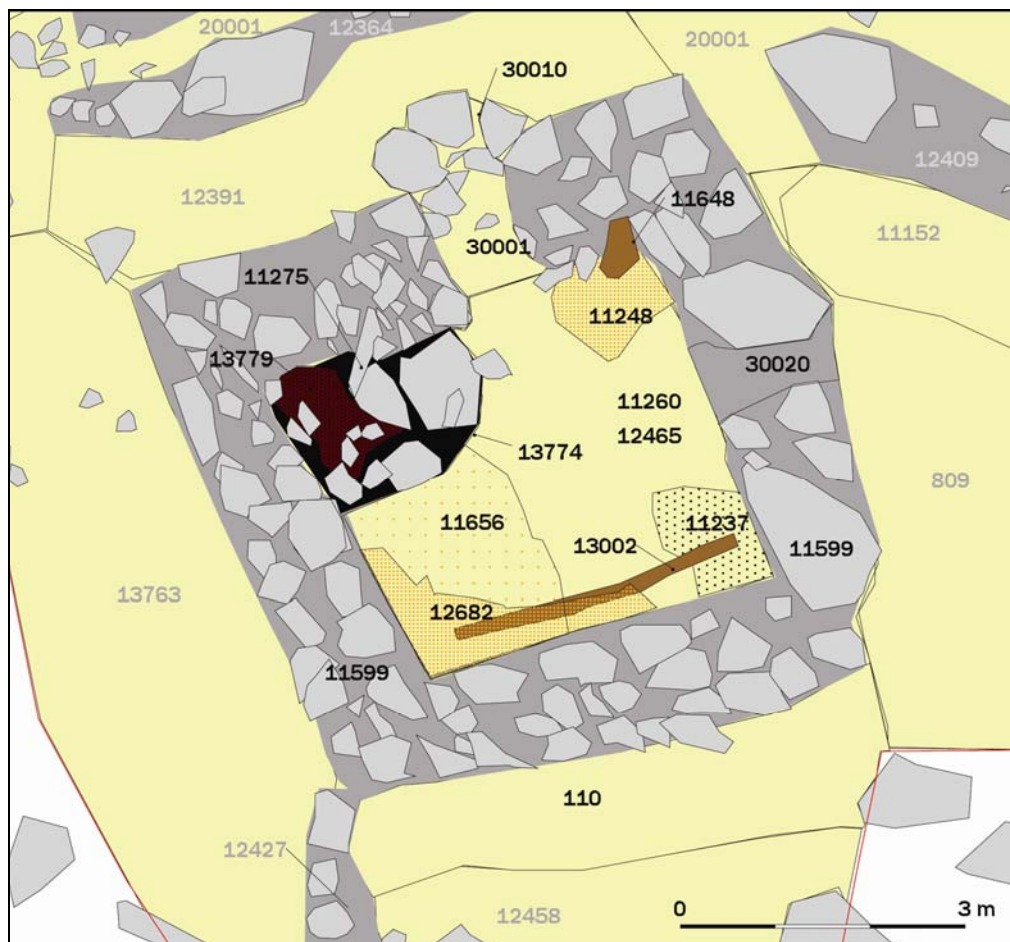

Figur 6. Ett urval av fältfotografierna från undersökningarna av platsen. Överst: hus 1 och 2 från väster respektive söder. Nederst: schaktning vid avfallsgropen, Hus 1 från ovan efter att de inrasade stenarna avlägsnats och en vy mot impedimentet från hagmarken i väster. Foton: Joakim Kjellberg & Anna Ölund.

Grupp 1 – hus 1

I gruppen ingående kontexter:

A30010	Stenkonstruktion/trappa	A11656	Lager
A12682	Tegelkonstruktion	A110	Raseringslager
A30020	Stenfri yta/fönsteröppning	A11648	Trä, naturligt
A11599	Stenkonstruktion/grundmur	A11260	Lager
A11248	Tegelkonstruktion	A11237	Lager, störning
A11275	Stenkonstruktion/spis	A12465	Marklager
A13774	Kollager	A13779	Fyllning
A13002	Träkonstruktion	A30001	Tramplager

Figur 7. Översikt av hus 1. De i grupp 1 ingående kontexterna svartmarkerade.

Grupp 1 består av de kontexter som kan kopplas till hus 1. Ingen distinktion har gjorts i gruppindelningen mellan byggnadens uppförande, dess användning och dess rasering. En närmare uppdelning av det relativt lilla antalet urskiljbara kontexter har försvårats av att de stratigrafiska relationerna till stora delar störts av den mängd inrasade större stenar som påträffades invändigt i hus 1. Hus 1 uppfördes på krönet av impedimentet

som en 6 x 6 m stor kvadratisk byggnad av dubbla gråstensmurar med jordfyllning, A11599. I byggnadens nordvästra hörn fanns resterna efter en spiskonstruktion, A11275, och mitt på den norra väggen fanns en tydligt anlagd ingång, A30001. De byggnadslämningar som tidigare var urskiljbara på platsen var de kraftiga stenkonstruktionerna vid utredningen och vid förundersökningen upptäcktes den hörnliggande spisen och ingången i den norra vägglinjen. Vid förundersökningen avtorvades husgrunden och vegetationen röjdes undan, innan två mindre provrutor grävdes invändigt i huset. Utifrån provrutorna tolkades det som om spisen möjligen haft en överbyggnad av tegel och att byggnaden haft ett invändigt trägolv. Byggnadens konstruktion och läge föranledde en tolkning som ekonomibyggnad, möjligen en torkbastu (Göthberg m.fl 2005:10f).

Byggnadens grundmurar, A11599, utgjordes av kallmurade skalmur av gråstenar i två skal med stabiliserande jordfyllning emellan. Ställvis hade större och sannolikt markfasta block utnyttjats i som en del av grundmuren och stenmaterialet hade där det var möjligt utvalts och lagts med en flat sida inåt. Spår av tillmakning saknades på stenarna. Konstruktionen var till stora delar raserad vid undersökningstillfället och troligen har merparten av murarna kollapsat inåt då byggnaden var helt fylld invändigt av ett mellan 0,3-0,5 m tjockt lager av lösa stenar. Raseringslagret A110, söder om byggnaden har förts till gruppen då det tolkades som bildat av utrasat jord- och stenmaterial från A11599. Ett smalt schakt upptogs tidigt under slutundersökningen från grundmuren och söderut, genom lager A110 och den stenfria ytan, A12458 i grupp 3, söder om hus 1. Det kunde då konstateras att både den stenfria ytan, och en i denna befintlig svacka, troligen var resultatet av att både sten och sandjord hämtats härifrån för grundmurarnas uppförande. Grundmurens ursprungliga höjd kan uppskattas utifrån de största stenarna i muren till omkring 1,5 m över omgivande mark och ca 1,6 m över den invändiga golvnivån. Mellan två större block ingående i grundmurens östra sida påträffades ett ca 0,4 m brett och i det närmaste stenfritt område, A30020. I jorden inuti och omkring det stenfria området fanns fragment av fönsterglas, vilket tolkades som att byggnaden i denna del haft ett mindre fönster eller ljusglugg. Förekomsten av fönster i byggnaden motsade förundersökningens tolkning av lämningen som en torkbastu (se nedan). Ytterligare en öppning genom grundmuren fanns mitt på den norra vägglinjen vilken tolkades som en ingång. I öppningen påträffades ett mycket kompakt trampat lager av sandblandad jord med flera mikrohorisonter, A30001. Utanför öppningen hade en halvrund avsats, A30010, av väl lagda stenar anlagts (fig 8).

Fig 8. Hus 1:s ingång med den vällagda trappavsatsen. Foton: Martin Scheutz, Upplandsmuseet.

När de inrasade stenarna i hus 1 avlägsnats framträdde den vid förundersökningen iakttagna spisen och ingången tydligt. Även ett invändigt och i det närmaste heltäckande jordlager med rikligt av tegelkross, A11260, framträdde. Sentida inslag i lagerbilden utgjordes av en i sydöstra hörnet påträffad kolkoncentration som tolkades som rester efter en temporär eldplats, upptagen efter det att bebyggelsen övergivits, samt vad som tolkades som resterna efter ett idag förmultnat träd, A11648, i byggnadens nordöstra hörn. Vid ytterligare rensning invändigt i hus 1 framträdde två koncentrationer av större tegelstycken i lager A11260. Dessa dokumenterades som separata lager om än de snarare utgör delar av lagret A11260. En större tegelkoncentration, inmätt som lager A11656, påträffades utmed den västra väggen och en mindre tegelkoncentration, A11248, framträdde i byggnadens nordöstra hörn. Under A11656 framkom vid ytterligare rensning en konstruktion av staplade, krossade men sammanhållna, tegelstenar i två, ställvis tre, skift. Även A11248 visades vara rester av staplat tegel i åtminstone två skift. Det staplade teglet visade spår av kalkbruk och sekundär brandpåverkan. Tegelstenarna tolkades som de staplade resterna efter byggnadens skorsten och staplarna som om skorstenen plockats ned i syfte att återanvända teglet på annat ställe efter bebyggelsens övergivande. Av någon anledning kom dock några stenar att bli kvarlämnade och krossades då den omgivande stenvuren rasat in över dessa. Tolkningen stärktes ytterligare då det under teglet framkom vad som tolkades som en delvis förkolnad underliggare till ett trägolv, A13002 samt en ursprunglig markyta, A12465. I marklagret fanns i området närmast spisen ett tydligt inslag av finkornig kalkbruk eller kalksand och tegelflis. Detta uppfattades som rester efter murbruk eller puts till spiskonstruktionens nedbrutna överbyggnad. Marklagret, och därmed den något högre golvnivån, invändigt i hus 1 har varit lägre än markytan utanför huset. Golvnivån var plan men hade anpassats efter impedimentets lutning varför nivåskillnaden mellan golvet och omgivande mark var ca 0,05 m i norr och upp mot 0,15 m i den södra vägglinjen.

Spisen, A11275, utgjordes av en ca 1,5 x 2 m stor rektangulär konstruktion i det nordvästra hörnet av hus 1 och till höger om ingången A30001 när man kom in i byggnaden. Spisen var konstruerad av ett kvadratisk ugnrum, ca 1 x 1 m, som troligen haft en överbyggnad av tegel. Mellan ugnrummet och ingången till huset hade en flat sten använts som avställningsyta eller möjligen eldpall framför ugnen. Jordlagret runt ugn och eldpall, A13774, innehöll rikligt av kol och sot. Innanför stenarna i den kvadratiske ugnrummet påträffades en fyllning av kraftigt rödbränd sand och grus med rikligt av tegelflis, kol och enstaka brända ben, A13779. Fyllningen tolkades som resterna efter ugnens eldyta. Det var inte vid undersökningstillfället möjligt att avgöra om eldytan varit tegellagd eller om teglet i lagret kom från den nedknackade överbyggnaden. Lagerbilden var här störd av kraftiga stenar från grundmurarnas kollaps. En av stenarna i ugnskonstruktionen var tydligt även ingående i grundmuren vilket tolkades som om spisen uppförts samtidigt med huset.

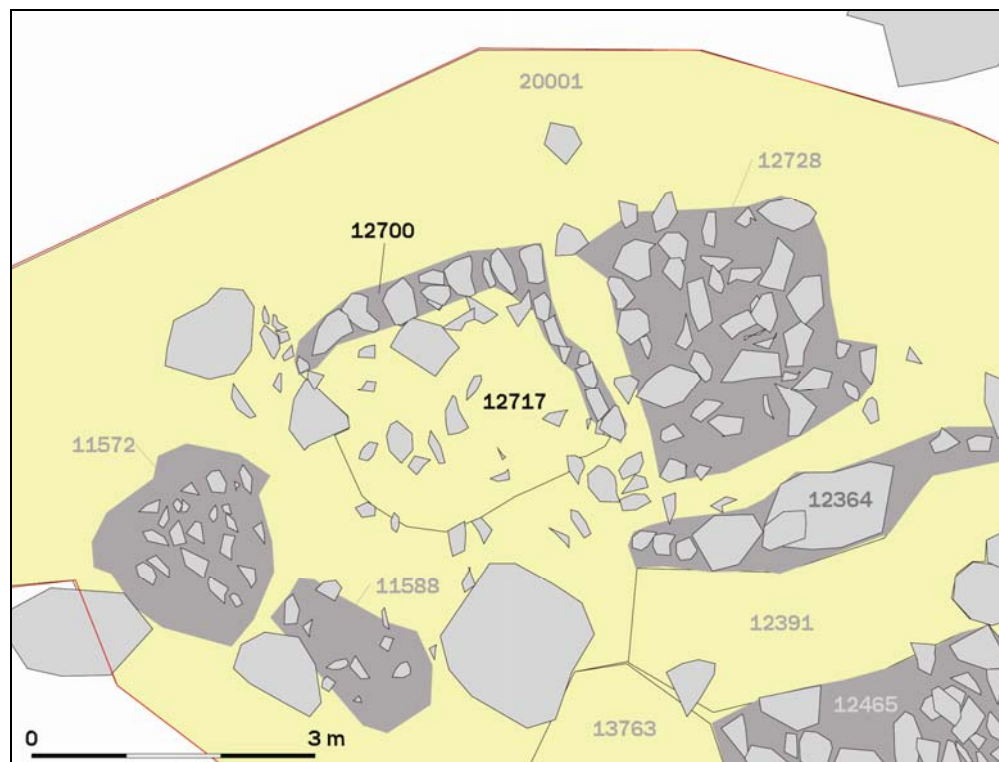
Fig 9. Spiskonstruktionen A11275 efter rensning. Den flata hällen vid öppningen åt öster har avlägsnats. Foto: Martin Scheutz, Upplandsmuseet.

Grupp 2 – hus 2

I gruppen ingående kontexter:

A12700 Stenkonstruktion

A12717 Lager

Figur 10. Översikt av Hus 2. De i grupp 2 ingående kontexterna har markerats med svart.

Hus 2 utgjordes av en syllstensrad, A12700, som delvis omgärdade ett marklager, A12717. Byggnaden hade uppmärksammats första gången vid förundersökningen då den delvis avtorvades. Det antogs vid förundersökningen även att de stenrika partierna väster och öster om hus 2 ingått i konstruktionen och att den västra stenansamlingen, A11572, möjligen utgjorde en spiskonstruktion (Göthberg m.fl. 2005:13). Så visade sig vid slutundersökningen dock inte vara fallet.

Byggnaden kunde vid slutundersökningen konstateras vara en mycket enkel och ca 2 x 2 m stor konstruktion. Tydligt anlagda stensyllar förekom endast utmed den norra och östra sidan, vilka även låg något lägre i terrängen. Detta tolkades som om syllen främst haft en utjämnande funktion. Syllen bestod av ca 0,3- 0,5 meter stora stenar vilka mestadels hade lagts med en plan, ibland tillmakad, yta utåt. Byggnaden hade förutom den nämnda syllen inte avsatt några närmare spår utöver en kvadratisk och något mer kompakt stenfri yta innanför syllen. A12717 mättes in och beskrevs som ett lager, delvis utifrån förekomst av fynd, även om detta var svårt att avgränsa från omgivande markytor och dess begränsning delvis får anses som godtycklig. Möjligen kan byggnaden haft någon form av timmergolv anlagt ovan lager A12717, även om inga spår av ett sådant kunde ses vid undersökningstillfället. Väster, öster och söder om byggnaden fanns rikligt av större stenar varav somliga var markfasta. Dessa torde ha utgjort hinder för en

byggnad större än de dimensioner som gives av stensyllen 12700. Vid förundersökningen antogs att hus 2 var större och delvis överlagrades av hus 1 varför det vid slutundersökningen grävdes ett smalt schakt mellan de båda husgrunderna. Det kunde mycket snart konstateras att hus 1 anlagts ovan fast berg och syllen i hus 2 anslöt till samma berghäll. Sålunda var en överlagring mellan de båda byggnaderna omöjlig. Troligen förklarar berghällen även frånvaron av en stensyll utmed södra och västra sidorna i hus 2, då den kunnat nyttjas som stabilt underlag.

Figur 11. Hus 2 efter avslutad avtorvning och rensning. I förgrunden syns stenansamlingen A12728 från grupp 3.
Foto: Joakim Kjellberg, Upplandsmuseet.

Inom begränsningen påträffades ett mindre antal fynd som tolkades i relation till byggnaden. Dessa utgjordes bland annat av en timmerbila, F58, varvid byggnaden möjligen utgjort en vedbod eller redskapsskjul. Två makrofossilprover sändes från lager A12717 på analys till Stefan Gustavsson. Proven visade sig inte innehålla några förkolnade växtrester, undantaget några granbarr. Granbarren kan troligen förklaras som golvtäckning eller förvaring av exempelvis virke/ved. Frånvaron av andra växtdelar ger visst stöd till tolkningen av byggnaden som ett uthus. Hus 2 har klart haft andra funktioner än hus 1 (se bilaga 3a).

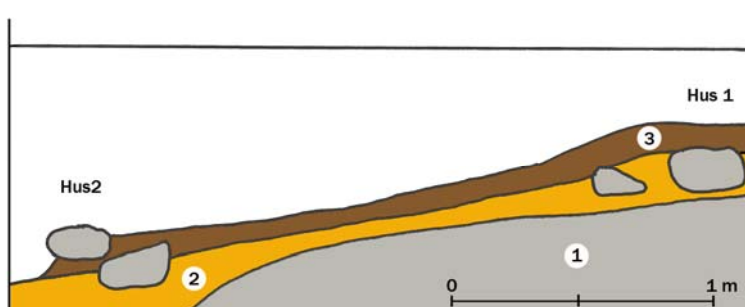
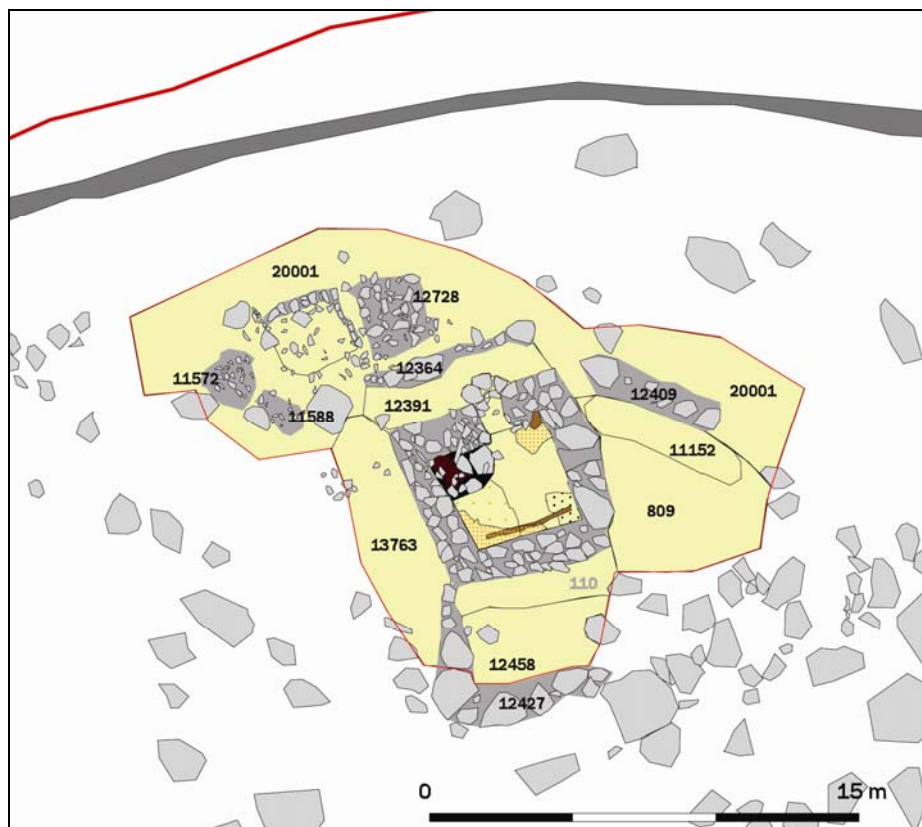

Fig 12. Sektion av det ca 0,3 meter breda schakt som upptogs mellan hus 1 och hus 2. Det framgick klart att ingen överlagring förekom, då fast berggrund framkom utmed schaktets botten ca 0,3 meter under mark. 1= Berggrund. 2= Opåverkat ljusgult finkornigt morängrus. 3= Gråbrun sand- och humusblandad morän. Inslag av kol, rikligt av små stenar och rötter.

Grupp 3 - gårdsmiljön

I gruppen ingående kontexter:

A11572	Stenansamling	A20001	Lager
A12728	Stenkonstruktion	A11152	Lager
A12364	Stenkonstruktion	A13763	Stenfri yta
A12391	Stenröjd yta/terrass	A12458	Stenröjd yta
A12409	Stenkonstruktion	A11588	Stenansamling
A12427	Stenkonstruktion/terrass	A809	Stenröjd yta

Figur 13. Översikt av gårdsmiljön. De i grupp 3 ingående kontexterna har numrerats med svart.

Under grupp 3 har kontexter från bebyggelsens omedelbara närhet samlats under den något missvisande benämningen gårdsmiljön. Någon egentlig gårdsmiljö eller gårdsplan i ordets rätta bemärkelse har inte kunnat beläggas vid undersökningarna. Till begreppet har istället förts ytor i anslutning till bebyggelsen som kan antas ha hyst funktioner eller aktiviteter av betydelse för tolkningen av byggnaderna inom undersökningsområdet. Kontexterna i gruppen utgörs i huvudsak av terrasser och stenfria ytor på impedimentet och närmast hus 1.

Norr om hus 1 och på den del av undersökningsytan som låg nedanför impedimentet utgjordes den orörda markytan av sandblandade lerjordar. Hela den avbanade ytan nedanför impedimentet och runt hus 2 utgjordes av ett och samma heltäckande och naturliga lager, A20001. I övergången från den stenfria lerjorden och upp mot den norra kanten av impedimentet med bebyggelse lämningarna hade två

stenkonstruktioner, A12364 & A12409, anlagts som bildade en i det närmast trappstegsliknande terrassering upp mot hus 1. Bakom stenkonstruktionerna hade ler- och sandblandade jordlager påförts den i övrigt stenrika moränen i utjämnande syften, A11152 och A12391. Dessa lager bildade på så sätt plana terrassliknande ytor i anslutning till byggnaden. Ytan framför hus 1s ingång, A12391, föreföll vid undersökningen ha använts som arbets- eller avställningsyta då en stor del av de påträffade redskapen från undersökningarna påträffades här. Ytterligare tre avgränsade och stenfria ytor: A 809, A13763 och A12458 fanns på impedimentets krön. Dessa utgjordes av efter avbaning väl synliga och relativt stenfria ytor, med moränsand och grus, vilka avgränsades av terrasser och stenrader. A12458, söder om hus 1, avgränsades i söder och väster av en stenrad av lagda stenar och markfasta block. Ytan A809 öster om hus 1 avgränsades mot norr av terrasmuren A12409 och mot söder en gles rad av stenblock som delvis lagts och delvis utgjordes av markfasta block. Den trapetsoida ytan A13763 avgränsades i norr av en delvis stensatt slänt eller terrass ned mot hus 2 och i söder av en delvis konstruerad stenrad med ett flertal markfasta block. A13763 har möjligen fungerat som uppfart till huset och utgjorde vid slutundersökningen den mest naturliga och enda framkomliga vägen för grävmaskinen upp på impedimentet och fram till hus 1. Detta medförde dock

Figur 14. På flygfotot över undersökningsytan framträder de stenfria ytorna runt hus 1 tydligt. Foto: Hawkey flygfoto.

att ytan förstördes för närmare undersökning då maskinen tryckte sönder kontexterna i detta område. Delar av ytan undersöktes dock med ett mindre schakt i samband med förundersökningen (Göthberg m.fl 2005: 11f).

Ytan söder om hus 1, A12458, undersöktes närmare genom att ett smalt schakt grävdes mellan hus 1 och den till ytan angränsande stenkonstruktionen A12427. Syftet var att undersöka de stratigrafiska relationerna mellan de olika lagren inom ytan på ett så tidsbesparande sätt som möjligt. Genom sektionen kunde konstateras att den stenfria ytan troligen skapats då sten och jord till grundmurarna i hus 1 insamlats. Troligen har tillgången på sten inom de nu mer stenfria ytorna varit lika god som på den södra delen av impedimentet där den blockrika marken var mycket svårframkomlig till och med till fots.

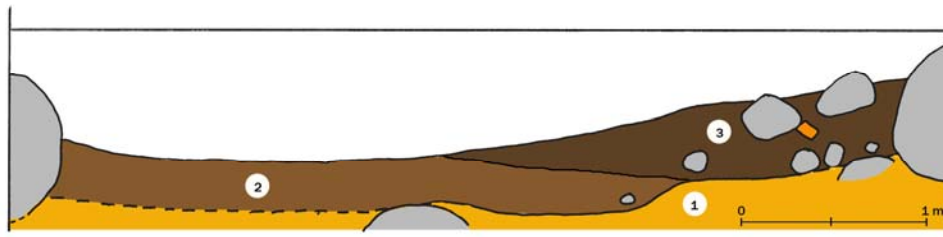

Fig 15. Sektionsritning av det ca 0,5 meter breda schakt som upptogs söder om hus 1. Schaktet sträckte sig från hus 1s grundmur till stenarna i A12427 och över den stenröjda ytan A12458. Sektionen tolkades som att den stenfria ytan och den svacka som syns i det orörda morängruset var resultatet av att sten och sand tagits härifrån till grundmuren A12427.
1= Opåverkat ljusgult finkornigt morängrus. 2= Gråbrun sand- och humusblandad morän. Inslag av kol, rikligt av små stenar och rötter. 3= Mörk gråbrun sandblandad humus med inslag av kol och rikligt av stenar. Raseringslager från grundmuren.

Jordprover insamlades från samtliga stenfria ytor och skickades för analys till miljöarkeologen Stefan Gustavsson. Förhoppningen var att dessa prover skulle kunna hjälpa till med att fastställa huruvida ytorna utnyttjats för odling eller andra aktiviteter. Tyvärr visade sig proverna innehålla en allt för liten mängd makrofossilt material för att ge ett fullgott resultat. Detta berodde sannolikt på de dåliga bevaringsförhållandena för organsikt material som fanns i den magra sandjorden på platsen. Inte heller gav lagerbilderna inom de stenfria ytorna någon ledtråd till hur dessa utnyttjats. Det fanns heller inga spår av att ytorna överbyggts. Ytorna innehöll heltäckande sandiga lager med låg organisk halt och utan okulärt urskiljbara spår av gödsel eller odling. Ytorna tolkades som primärt skapades genom steninsamlande för byggnadens uppförande och att dessa sannolikt sekundärt nyttjats som aktivitetsytor. Den vida tolkningen öppnar för sannolikheten att ytorna rymt flera funktioner i anslutning till bebyggelsen men att dessa aktiviteter avsatt mycket få eller inga idag arkeologiskt urskiljbara spår.

Sydväst om hus 2 uppmärksammades redan vid förundersökningen ett område med rikligt av små stenar vilket utan närmare undersökning tolkades som ett möjligt spisiröse. Vid slutundersökningen rensades detta område upp ytterligare i syfte att undersöka detta. Då framkom direkt under torven två svåravgränsade stenansamlingar, A11572 och A11588. Efter det att rensningen utökats ytterligare och att marklagret A20001 avlägsnats framkom ett lager av stenrik och till synes opåverkad morän i hela området, vilken även sträckte sig in under hus 2 (se fig 14). A11572 och A11588 tolkades

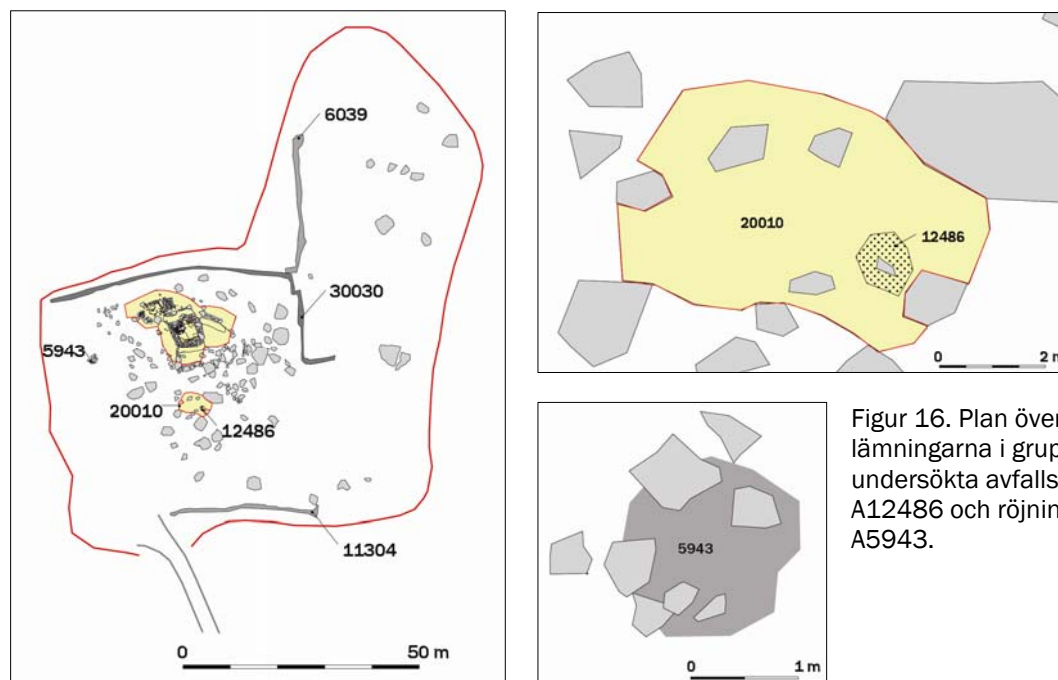
därför som högre liggande och ur marken uppstickande delar av ett naturligt förekommande och mycket stenrikt lager utmed impedimentets fot. Öster om hus 2 och nordväst om ingången till hus 1 påträffades ytterligare en stenansamling, A12728. Denna tolkades vid förundersökningen som en del av hus 2 och möjligen som en del av ett stenlagt golv. Vid slutundersökningen kunde dock stenansamlingen konstateras utgöras av röjningssten, ställvis förekommande i flera skift, vilken ansamlats i en rektangulär form. Den rektangulära formen hade A12728 fått från det att den ansamlats mot hus 2s östra vägg och lagts utmed vad som uppfattades som stigen upp mot hus 1s ingång. Sannolikt hade stenen ansamlats då man eftersträvade en stenfri passage upp mot hus 1. Bland stenarna påträffades även en stor del av de järnföremål som framkom vid undersökningen, vilket föranledde en tolkning av att A12728 även fungerat som uppställningsyta för redskap.

Grupp 4 - närmiljön

I gruppen ingående kontexter:

A5943	Stenkonstruktion/odlingsröse	A12486	Lager/avfall
A6039	Stenkonstruktion/hägnad	A20010	Marklager
A30030	Nedgrävning/dike	A11304	Stenkonstruktion/hägnad

Figur 16. Plan över de karterade lämningarna i grupp 4. Den undersökta avfallshögen A12486 och röjningsröset A5943.

I grupp 4 ingår ett antal vid undersökningen mer eller mindre väl synliga lämningar i byggnadernas närhet. Lämningarna fanns spridda i terrängen på och omkring impedimentet. De flesta av kontexter i grupp 4 karterades och lämnades utan närmare undersökning vilket gör att flera av dem svåra att närmare datera. Undantaget utgör avfallshögen A12486 som även undersöktes genom utgrävning. Då heller inga ytor mellan husen och de i gruppen ingående kontexterna undersöktes i sin helhet kunde inga säkra stratigrafiska samband mellan bebyggelsen och gruppens kontexter påvisas även om samtliga lämningar i grupp 4 har tolkats som samtida och sammanhörande med bebyggelsen.

Stenmurarna, röjningsröset och diket har sin troliga orsak i uppodling av ängsmarken närmast bebyggelsen. Stenmuren A6039 och den östra delen av diket A30030 inramar en idag övergiven och till stora delar stenfri åkeryta. I norra änden av åkerytan växte vid underökningstillfället ett fåtal träd i mycket blockrik terräng. Enstaka större markfasta block fanns i åkerytans västra delar. Ytorna norr om diket A30030 och väster om stenmuren A6039 samt söder om stenmuren A11304 utgörs idag av gräsbevuxen hagmark. Idag nyttjas hagmarken som hästhagar men enligt äldre kartmaterial har denna tidigare nyttjats som åker. Odlingen har enligt uppgift av den förre markägaren upphört efter mitten av 1900-talet. Den sentida odlingen har här uttraderat alla eventuella spår av mindre åkerytor i anslutning till bebyggelsen. Området mellan stenmuren A11304 och diket A30030, där bebyggelse lämningarna finns, har varit

allt för blockrikt för att framgångsrikt uppodlas. Undantaget utgörs av en smal och relativt stenfri yta väster om bebyggelsen där även ett överväxt odlingsröse av sentida karaktär, A5943, påträffades. Ytans västra begränsning utgörs idag av tät granskog innan en återigen mycket blockrik mark vidtar ca 20 m in från skogsbrynet.

Figur 17. Stenmuren A11304 från sydväst. Bebyggelse lämningen skymtar i bakgrunden på impedimentets krön. Träden närmast i bild till höger utgör den norra begränsningen för den stenfria åkerytan öster om bebyggelsen. Foto: Joakim Kjellberg, Upplandsmuseet.

Cirka 20 m söder om hus 1 påträffades vid förundersökningen en igenväxande svacka med rikligt av sten. Det tokades som en avsiktligt igenlagd och stenfylld grop. Det var därför vid slutundersökningen prioriterat att undersöka denna närmare då det eventuellt kunde vara fråga om en brunn, latrin eller avfallsgrop. Området banades av med maskin och det stod strax klart att det inte fanns någon större nedgrävning på platsen. I kanten på en naturlig svacka påträffades dock ett svartbränt område med rikligt av kol och trasiga föremål. Lagret var ca 0,05-0,08 m tjockt och tolkades som resterna av en avfallshög, A12486. Bland föremålen påträffades glasbuteljer, knappar, järnföremål och en skärva flintgods med tryckt dekor, F47. Skärvan kan dateras till perioden efter 1810 då dekortypen blev vanlig på svenskt flintgods (Elfwendahl 1999:57). Eftersom detta är det enda föremål med en liknande datering som påträffats är det möjligt att avfallshögen tillkommit något senare än bebyggelsen, möjligen i samband med dess övergivande.

Föremålsfynd

Sammanlagt tillvaratogs 72 fyndposter vid slutundersökningen. I vissa fyndposter ingår ett antal föremål av samma typ, så som spikar och glasfragment, vilket medför att det egentliga antalet enskilda fynd överstiger antalet fyndposter. Fynden har vidare bearbetats och registrerats med för föremålet specifika uppgifter och indelats i ett antal föremålskategorier. Föremålskategorierna är även utgångspunkten för den nedanstående beskrivningen av föremålsfynden från undersökningen. Föremålskategorierna har visat sig vara användbara för att teckna en generell bild av vilka aktiviteter som avsatt spår i ett arkeologiskt källmaterial. Indelningen i föremålskategorier tar utgångspunkt i en tolkning av föremålens ursprungliga funktion. Enskilda föremål kan dock ha haft flera användningsområden och funktioner kan även skifta över tid varför tolkningen även måste ta fasta på fyndets kontextuella sammanhang i varje enskilt fall. Även om en funktionsindelning bygger på tolkningar kan denna många gånger ge en generell och överblickbar bild av vilka aktiviteter som präglat en plats under en viss tid och därmed utgöra ett underlag för en vidare diskussion om enskilda platser eller byggnaders funktion (se ex. Bäck 2006 och Ölund & Kjellberg 2006).

Byggnadsdetaljer

En betydande del av fyndmaterialet, 22%, består av föremål som kan kopplas till bebyggelsen i sig självt. Exempel på byggnadsdetaljer utgörs av en hake till en dörr (F6), beslag (F38 och F69), samt spikar och fönsterglas. Förekomsten av fönsterglas var begränsad till ett område utmed den östra väggen i hus 1, vilket tolkades som ett fönster varit placerat här.

Djurhållning

Djurhållningen representerades med säkerhet endast av två fynd. Dessa utgjordes av två hästskor med enkel sömränna (F61 och F68). I F61 fanns ännu vid upphittandet två sömmar bevarade.

Hantverk

Föremålen under denna kategori representerar mångsidiga hantverksredskap och troligen har de kunnat användas för flera sysslor. Föremålen avspeglar snarare husbehovsproduktion och reparationer än produktion av föremål för avsalu. Inget i materialet antyder att specificerat hantverk har bedrivits på platsen. Redskap med koppling till läder eller trähantverk representerades av en liten järnpuns, F57. Till trähantverk hör även en kraftig timmerbila, F58, som påträffades i golvlagret till hus 2 och möjligen även det ospecificerade eggverktyget F65.

Husgeråd

Husgerådskategoriens största materialgrupper utgörs av keramik och glas. Den för keramiken i särklass vanligast förekommande godstypen utgörs av yngre rödgodsskärvor med blyglasyr. De dominerande kärlformerna i rödgodsmaterialet är fat och låga skålar med pålagd dekor i vitlera vilka är vanligt förekommande i såväl urbana som agrara miljöer från och med 1600-talets första hälft. En särskild dekortyp som finns representerad ibland rödgodskärlen är marmorerade och stänkmålade kärl vilka vanligen

förknippas med keramik från och med 1700-tal (Ölund & Kjellberg 2006:114, Bäck 2005:30).

Av övriga godstyper förekommer både svensk fajans (F8) och flintgodsfat (F47) vilka tidigast kan dateras till 1700-tal respektive 1810. Fajans började tillverkas i Sverige efter 1720 och flintgods först efter 1770 och efter 1810 blev pressad reliefdekor, som förekommer på F47, vanlig hos flintgodskärl (Elfwendahl 1999:55ff). I materialet förekommer även stengodskrus, så kallade mineralvattenflaskor (F49, F54), vilka även de kan kopplas till den keramiska produktionen efter 1700 (Elfwendahl 1999:54). Ett annat fynd av mer ovanlig karaktär är ett stort och rakväggt kärl med låga kanter av stengods (F71) som påträffades i rasmassorna ovan husgrund 1. Kärlet har tolkats som ett tvättfat eller handfat och har tillverkats i en grå godsmassa med heltäckande brun kraftig saltglasyr. Kärlet har stora likheter med den senare produktionen av stengods i Höganäs. Inga direkta paralleller har påträffats i referenslitteraturen men kärlet kan troligen på stilistiska grunder dateras till sent 1700-tal eller 1800-tal.

Glasmaterialet utgörs, förutom av fönsterglas, huvudsakligen av flaskor och buteljer. Två mindre glasflaskor så kallade apotekskärl för medicin (F34 och F43) påträffades liksom fragment av två större buteljer, möjligen brännvinsbuteljer (F42 och 52). Flaskorna har inte närmare daterats men förvaringskärl i glas förekommer vanligen i stort antal i både urbana och rurala miljöer efter 1600-tal och 1700-tal (Bäck 2005:34) varför materialets litenhet i sig åter indikerar att platsen haft en kortvarig brukning. Ett fragment (F44) kommer från ett dricksglas med dekorrande men är allt för litet för att närmare dateras.

Tre järnföremål har förts till husgerådskategorin. Dessa utgörs av en bordskniv (F15) och två krokar (F7 & F25) som båda tolkats som spiselkrokar för upphängning av kokkärl även om andra funktioner har inte kunnat uteslutas.

Jordbruk

Föremål associerade med jordbruk utgörs av en skära, F70, en kantskoning till en spade eller räckjärn, F 13, och en lie, F21. Det är tyvärr inte möjligt att avgöra huruvida lien brukats för slätter eller spannmål och inte heller om skäran använts för lövtäkt eller spannmålsskörd. Båda redskapen är i fragmentariskt skick men hör liksom spadskonigen väl hemma i den jordbrukande miljön.

Personliga tillhörigheter

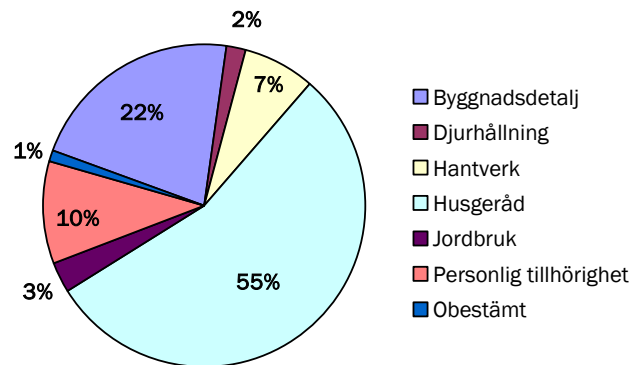
Dräktdetaljer har förts till föremålskategorin personliga tillhörigheter och representeras i materialet av två knappor, F20 och F40. Båda av knapporna är platta knappor med enkel gjuten ögla på baksidan och de är gjutna i kopparhaltig metall. F20 har en pressad dekor i form av en prickcornering medan F40 är helt slät. Båda knapptyperna är vanligt förekommande i material från och med mitten av 1700-tal.

Till de personliga tillhörigheterna hör även kritpipor vilka representeras av sammanlagt sex fyndposter och 10 fragment från undersökningen. Merparten av kritpipsfragmenten kommer från piphuvuden utan kännemärken. Undantaget utgörs av F30 som är ett fragment av ett kritpipshuvud med musseldekor. Pipor med musseldekor tillverkades av flera svenska kritpipsmakare efter mitten av 1700-talet (se Åkerhagen 2004:19ff). Fragmentet är dock allt för litet för att närmare kunna närmare dateras eller knytas till någon särskild tillverkare. Utöver huvudfragmenten påträffades endast ett odekorerat skäftfragment, F22.

Övrigt

Ett fynd, F33, utgör slutundersökningens enda oidentifierbara föremål. Föremålet är av järn och troligen rör det sig om en del av ett större föremål med okänd funktion.

Fyndmaterialet kan därmed sägas motsvara vad man kan förvänta sig av en enklare gårdsbebyggelse eller torp under tidigmodern tid. Inslaget av hushållsrelaterade föremål dominerar men såväl redskap för jordbruk och djurhållning, liksom redskap för diverse enklare hantverkssysslor förekommer. Föremålsbilden uppvisar därmed att invånarna på lokal 13 antagligen haft en diversifierad hushållsekonomi med flera inkomstkällor.

Figur 18. Fyndens procentuella fördelning inom föremålskategorierna.

Naturvetenskapliga analyser

Sammanlagt sändes 15 makrofossilprover på analys till miljöarkeologen Stefan Gustafsson, verksam vid Umeå universitet. Proverna insamlades i syfte att funktionsbestämma hus 1 och 2 samt att försöka finna svar på funktionen hos de stenröjda ytorna. Efter en första bedömning och bearbetning av materialet utvaldes 8 prover av Stefan Gustafsson för vidare analys. Urvalet skedde utifrån den låga halten av makrofossilt material i övriga prov. Resultatet av de analyserade proverna återfinns i bilaga 3a.

Förutom den makrofossila analysen insamlades två till förundersökningen kompletterande ^{14}C prov. Det bedömdes dock inte nödvändigt att analysera dessa då samma kontexter daterats i samband med förundersökningen (se *datering*ar nedan). Att inga ytterligare prover insamlades berodde på att endast ett mycket litet antal kontexter antogs vara stratigrafiskt säkra och att ^{14}C analysens vida dateringsintervall inte skulle pressa dateringarna något nämnvärt närmare än de tidigare analyserade proven.

Datering

Som tidigare nämnts daterades inget ytterligare kol från slutundersökningen. Två dateringar från förundersökningen kom dock från samma kontexter som undersöktes ytterligare i samband med slutundersökningen. Dessa utgjordes av kol från spisen i hus 1, A11275 och den delvis förkolnade golvbjälken i hus 1, A13002. Spisen hade genom ^{14}C analys vid förundersökningen daterats till 1640-1960 (kalibrerat 2 sigma). Golvbjälken, vid förundersökningen endast iakttagen som trä i en provruta, daterades då till 1490-1960 (kalibrerat 2 sigma). Dateringarna är därför som synes mycket vida, vilket inte är

ett ovanligt fenomen vid historiska kontexter. Ser man istället till den procentuella sannolikhetsberäkningen från proverna kan spisen dateras till 1720- 1820 och golvbjälken till 1490- 1670.

Utöver ¹⁴C analysen ger fyndmaterialet en generell datering från 1700-talets första halva till 1800-talets mitt. Denna datering utgår från såväl kritpipsfragment, dräkt detaljer som keramik. En trolig dateringsram ges även av det äldre kartmaterialet då bebyggelse lämningen inte förekommer i kartmaterialet från 1718 och inte heller 1861 (se *markanvändningshistorik* ovan).

Diskussion och tolkningar

Stenstugan vid Mälby säteri framstår i ljuset av de arkeologiska undersökningar som något av ett, till dags dato, unikum i den Uppländska utmarksbebyggelsen under efterreformatorisk tid. Trots flitigt sökande i etnologiska och byggnadsdokumentariska källor saknas entydiga och direkta paralleller inom det uppländska jordbrukssamhällets byggnadsbestånd.

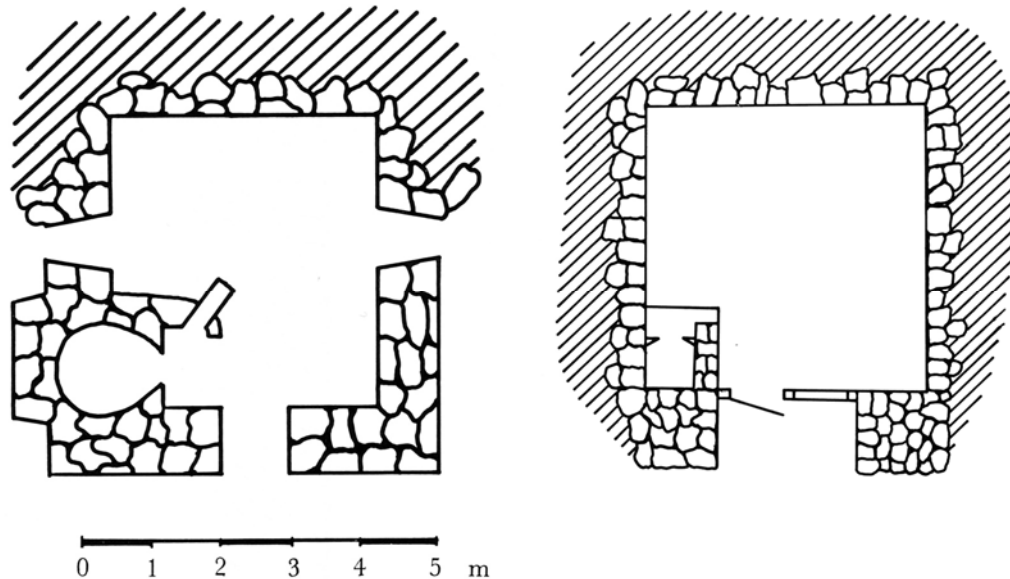
Sett till hus 1:s konstruktion och dess byggnadsteknik föll tankarna redan under förundersökningen på någon form av ekonomibyggnad, troligen ett torkhus eller bastu och möjligen uppfört i två våningar (Göthberg m.fl. 2005:18). Grundvalet för denna tolkning utgjordes som sagt av byggnadens kraftiga konstruktion och kunskapsläget efter den ytmässigt begränsade förundersökningen. Även dess topografiska läge antogs kunna peka i samma riktning då den uppförts i anslutning till de av säteriet upptagna nyodlingarna och utifrån dess frånvaro av anslutande gårdsbebyggelse. I samma perspektiv föreslogs av förundersökningen även ladugårdsgrunden 300 meter norr om lokal 13 kunna vara uppförd av säteriet på utmarken (Göthberg m.fl. 2005:18).

Efter den särskilda undersökningens avslutande har denna bild av bebyggelsen på platsen kommit att förändras. Vidare genomläsning av befintlig litteratur om landsbygdens bebyggelseskick under efterreformatorisk tid har som sagt undlåtit att uppvisa några direkt samstämmiga paralleller till plan och konstruktion bland såväl ekonomibyggnader som bostadshus (jmf. ex. Talve 1960, Erixson 1947). Mer specifikt i fråga om huruvida hus 1 kan ha använts som bastu eller torkhus motsäger vissa konstruktionsdetaljer detta. Håkan Liby har i en artikel i Uppland sammanställt det senaste kunskapsläget kring den uppländska bastuns konstruktion och användning (Liby 1999). Liby beskriver den typiska bastun, åtminstone i Uppland, så som ett gavelhus – dvs mindre knuttimrat hus med ingång från den ena gaveln och alltid försett med en sval på ingångsgaveln. Oftast förslöts svalen till en ouppvärmd förstuga med en yttre gavelvägg. Vidare hade bastun stampat jordgolv som, åtminstone i Lena och angränsande socknar, kunde vara nedgrävda i en backe till ett djup av ca 1 meter (Liby 1999:59ff). Fönster saknades helt men bastun skulle ha små rökgluggar i ”karlshöjd” som tätades med trasor när uppeldningen skett. Ugnen var en förutsättning för bastuns funktion och var av så kallad rökugnskonstruktion utan skorsten. Äldre gråstensugnar ersattes med tiden av tegelugnar och ugnen skulle till formen vara rektangulär och av ansevärd mått. En genomsnittlig ugn i en uppländsk bastu var enligt Liby tre till fyra meter lång, mellan en och två meter bred och en dryg meter hög (Liby 1999:63). En förflyttning av ugnens placering förefaller även ha skett från rummets mitt till det främre hörnet med öppningen mot ingången. Båda placeringarna av ugnen förekommer parallellt i Uppland (Liby 1999:64). Som synes härav finns avvikande konstruktionsdetaljer i hus 1 som motsäger tolkningen av byggnaden som en, åtminstone i första hand, bastu eller torkhus. Särskilt gäller detta ugnens, A 11275, i relation till bastuns ringa storlek. Teglet, A12682, tolkades därtill som en raserad skorstensstock och A30020 tolkades tillsammans med fynden av fönsterglas som en fönsteröppning vilka båda ska saknas helt i bastur. Att husgrund 1 i något skede använts som torkhus eller bastu kunde inte heller stödjas av den paleobotaniska analysen från byggnaden (Se Gustafsson, bilaga 3a nedan). Förvisso kunde hantering av säd beläggas,

liksom att delar av denna förkolnats. Om denna hantering skett i form av matberedning eller uttalat i form av torkning har inte närmare kunnat beläggas. Av intresse är även fyndet av en förkolnad humlekotte i byggnaden som möjligen kan indikera ölbrygging. Dock saknas även paralleller till huskonstruktionen bland bryggghus i det uppländska jordbrukssamhället (jmf Erixon 1947) likväl som byggnadens perifera läge, långt från angränsande bebyggelse, talar emot en renodlad bryggghusfunktion. De paleobotaniska spåren från hus 1 är således allt för få för att något entydigt resultat av byggnadens funktion tillfyllest kunnat avgöras och kan likväl höra samman med den bostadsmiljö som övrigt fyndmaterial utpekar.

Således pekar resultatet av den arkeologiska särskilda undersökningen i en annan riktning än förundersökningen, nämligen mot tolkningen av bebyggelselämningarna så som i första hand bostadsbebyggelse. Även i detta hänseende saknas i stort paralleller från det uppländska jordbrukssamhället, även om likheter och intressanta kopplingar finns till husbyggnationer som föregick i skogsbristens spår under 1700-talet (Ulväng 1998 & Blent 1998). Skogsbristen under 1700-talet, som även hotade Mälardalens spannmålsbygder, föranledde en kungörelse 1753 från kronan att utan större framgång försöka förbjuda uppförandet av byggnader i trä. Kronan återkom under följande decennium ett flertal gånger till frågan och försökte med utlovade skattelättnader begränsa trähusbebyggelsen (Ulväng 1998:38). Även om såväl förbud som skattelättnader rön­te begränsad framgång fördes en livlig och lärd diskussion om stenhusbebyggelse för allmogen och flera byggbeskrivningar utkom med förslag på alltifrån ekonomibyggnader till bostadshus i sten. I realiteten förefaller paradoxalt nog främst backstugor, gatehus för egendomslösa, herrgårdar och officersboställen ha uppförts i sten (Werne 1993:230). Markägarnas och kronans experimentlusta har resulterat i att flera material provats som ersättning för det eftertraktade träet under 1700-tal. Till exempel har slaggsten, lerhus och så kallade stöpehus uppförts (Blent 1998). Göran Ulväng har i en artikel (Ulväng 1998) gett exempel på stentorp från 1700-talet och dess fåtaliga företrädare i Uppland. De exempel han upptar i sin artikel är samtliga uppförda 1730-1790 och sammanfaller sålunda med husgrund 1s brukningstid. Gemensamt för stentorpen är att alla uppförts i godsmiljöer och företrädesvis anlagts på utmarken. På Husby gård i Gryta socken återfinns lämningarna av en drygt 12 x 12 meter stor stenbyggnad med väggar av stenblock sammanfogade utan murbruk och där väggarna har bevarats till en höjd av ca 1,5 meter. Skriftliga källor daterar uppförandet till efter 1757 och den finns i bruk på 1780-talet innan den försvinner före 1852 (Ulväng 1998:35). I torpet Stenstugan på Frötuna gods i Rasbo har en analys av murverket visat att den ursprungliga byggnaden var kvadratisk till formen och uppmätte utvändigt 8,7 x 8 meter. Byggnaden har senare tillbyggt. Stenstugan i Rasbo kom strax efter uppförandet att bli bostad åt torpare och backstugusittare, även om den ursprungligen varit tänkt som mjölnarbostad (Ulväng 1998:42f). Skälet till stentorpens uppförande, trots de högre byggkostnaderna, vara deras slittålighet och potentiellt långa brukningstid. Samtliga torp i Ulvängs artikel är dock av större dimensioner än husgrund 1 på lokal 13. De direkta parallellerna blir fler och materialet rikhaltigare om vi vänder blicken mot södra Sverige där likartade jordstugor uppförts för och av jordbrukssamhällets lägre sociala skick (jmf Jönsson 1976). Litteraturen i ämnet förefaller till stora delar eniga om att lokal 13 ligger långt utanför de sydsvenska jord- och stenstugornas huvudsakliga spridningsområde, men likheterna i planlösning och storlek är väl värda att peka på. Till skillnad från de sydsvenska jordstugorna är

stenstugan vid Mälby säteri inte i lika stor grad nedgrävd i marken (om än en ca 0,2-0,3 meter lägre marknivå än omgivande mark). Särskilt den så kallade gaveljordstugan som har sitt huvudsakliga utbredningsområde i Småland, Blekinge och nordöstra Skåne uppvisar likheter i planform med husgrund 1 på lokal 13 (Jönsson 1976:44ff). De sydsvenska jordstugorna har företrädesvis grävts in i i en sluttning medan stenhuset i Mälby ligger närmast på impedimentets krön. Stenstugan i Mälby kan således inte utgöra en exakt parallell till de sydsvenska jordstugorna, men anknyter väl till samma grundprincip och troligen kan den antas ha brukats av människor på likartad social nivå i jordbrukssamhället.

Figur 19. Planritning över två gaveljordstugor med tydliga paralleller till husgrund 1 på lokal 13. Notera de likartade dimensionerna och spisens placering direkt innanför ingången. T.v. Höka Jaens stuga, Blekinge. T.h. Signhildas stuga, Småland (efter Jönsson 1976:47f).

Tecken på någon form av specialiserat hantverk eller masstillverkning i materialet saknas, vilket kan tolkas som om hantverk inte har varit den huvudsakliga inkomstkällan. Hantverk var dock en vanlig bisyssla bland torpare och backstugusittare och kunde ibland till och med komma att bli en huvudsyssla utöver dagsverken hos husbonden eller på godset. Vidare förefaller flera av dem ha haft en bakgrund som hantverkare innan de blivit jordbrukande (Elgeskog 1945:183, not 64 & 68). Det är sannolikt i detta perspektiv de fynd från undersökningen som kan kopplas till hantverk skall tolkas, som binäring och för husbehov. Likaså är antalet jordbruksredskap litet. Ett flertal av redskapen uppvisar heller inte några större spår av långvarig användning och det slitage som är vanligt förekommande i arkeologiskt material från liknande undersökningar. Exempelvis brukar utslitna liar vara frekvent förekommande och påträffas spridda runt om i gårdsmiljön. Detta kan, liksom det övriga fyndmaterialet, tolkas som om bebyggelsen fungerat endast under en kort tid innan den övergivits. Den kortvariga brukningen förefaller ha varit vanligt förekommande och jordstugor som bebyggelsetyp har ofta utgjort bostad under en kortare tid av invånarnas liv innan de flyttat vidare till bättre bostäder (Jönsson 1976:19). Förändrad lagstiftning, ekonomisk

politik jordbrukets förändringar har ansetts som bidragande orsaker till de periodvis kraftiga upp- och nedgångarna i antalet backstugor och torp under 1700- och 1800-talen (Elgeskog 1945:174ff).

En återkommande men svårligen bevisad tanke som uppkommit under arbetets gång är möjligheten att säteriet tillhandahållit bostad och redskap till sina "hyresgäster". Som ett exempel i anslutning till ovanstående kan nämnas att det under 1700-talet förordades att, på grund av de stora kostnaderna med nyodling, en torpare "till sitt ämnade boningsställe" skulle förses med en matsäck som räckte i 2 år (Elgeskog 1945:183, not 67). Trots de fåtaliga jordbruksredskapen finns så gott som samtliga för bruk och nyodling nödvändiga redskap representerade i ett ensamt exemplar och redskapssammansättningen kan i det närmaste beskrivas som en grunduppsättning. Som exempel kan nämnas: en yxa, en slipsten, en lie, en skära och en spade. Möjligen skulle även den massiva arbetsinsats som krävts för stenstugans uppförande, nyttjande av tegel i vissa detaljer samt dess i det närmaste manifesta karaktär peka mot Mälby säteri som byggherre till husgrunden. Ur säteriets perspektiv är stenstugans läge fördelaktigt då dess invånare, i likhet med backstugusittare på andra platser, kunnat tjäna som exempelvis yttre boskapsvakt under sommararbetet (Jönsson 1976:18).

Tankarna kring byggnadens ursprung har varit många och en mängd tolkningsförslag har uppkommit och förkastats under fält och rapportarbetet. Såväl byggnadens konstruktion, läge i landskapet och de arkeologiska föremålsfynden skapar ibland motsatta tolkningar. Om detta är ett uttryck för en hitintills varande kunskapslucka i vår kunskap om den uppländska jordbruksbebyggelsens utformning, förändrade funktioner och ombyggnader över tiden utan motsvarighet i det arkeologiska och etnologiska materialet eller uttryck för byggherrens personliga smak eller förmåga får vid rapportens avslutande ännu vara öppet för vidare diskussion. Klart är att undersökningen visat på att den arkeologiska metoden med fördel kan tillföra nytt och kompletterande källmaterial till även den senare tidens historia.

Figur 20. Jordstuga vid Hisåsen, Halland. Notera särskilt fönster och skorstensstock. Teckning efter lämningar på platsen och äldre beskrivningar av Axel Lunner. Ur Jönsson 1976:56

Sammanfattning

Under sommaren 2006 genomförde Upplandsmuseet en särskild undersökning inom fastigheten Tillinge-Tibble 4:21 och Mälby 1:5 i Tillinge socken, Enköpings kommun och Uppsala län. Undersökningen berörde lämningar efter två husgrunder, terrasser och stenfria ytor i anslutning till bebyggelsen och en avfallsgrop. Samtliga lämningar återfanns på ett impediment i omgivande åkermark, vilken tidigare tillhört Mälby säteris utmark. Inga uppgifter om bebyggelsen har dock kunnat spåras i äldre kartmaterial.

De två husgrunderna utgjordes av en större byggnad med delvis sänkt golv, ugn och kraftiga stenmurar samt av ett mindre uthus. Den större byggnaden hade vid förundersökningen tolkats som en ekonomibygnad, troligen ett torkhus eller bastu. Bebyggelsen kunde efter den särskilda undersökningen omtolkas utifrån konstruktion och fyndmaterialet som en bostadsbebyggelse från 1700-talets senare del. Troligen har bebyggelsen utgjort en backstuga på ofri grund och bebotts under dess kortvariga brukning av jordbrukssamhällets lägre sociala skick. Rapporten presenterar därmed ett sällan arkeologiskt undersökt objekt.

Referenser

Arkiv

Upplandsmuseet (UM)
Topografiska arkivet

Lantmäteriverkets (LMV) forskningsarkiv, Gävle
Lantmäteriakter
Tillinge socken
Mälby
B66-28:2 1718 Ägodelning

Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI), Uppsala
Uppland, Åsunda härad, Tillinge socken
Excerpter ur jordeböcker

Tryckta kartor

Ekonomiska kartan kartblad 117 23 (flygfoto 1945 respektive 1978, kartering 1951 respektive 1980)

Häradsekonomiska kartan Åsunda härad 1861

Litteratur samt otryckta rapporter

Björck, N., Guinard, M., Häringe- Frisberg, K. & Seiler, A. 2005. Kompletterande arkeologisk utredning etapp 2 och specialinventering. E18 Enköping – Sagån. UV Gal rapport 2005:3. Uppsala.

Blent, K. 1998. Stöphus, lerhus och hus av slagg – byggnadstekniska experiment under 1700- och 1800-talen. I årsboken Uppland 1998. Upplands fornminnesförening. Uppsala.

Bäck, M. 2005. Skeppare och vägarfolk i Västerås hamnområde 1620-1730. Västmanland, Västerås stad, kvarteret Oden, Raä 232. UV Bergslagen rapport 2005:14. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Elfwendahl, M. 1999. Från skärva till kärl. Ett bidrag till vardagslivets historia i Uppsala. Lund studies in medieval archaeology 22. Lund.

Elgeskog, V. 1945. Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet: en agrarhistorisk studie. Lantbruksförbundets tidskrifts AB. Stockholm.

Erixon, S. 1982. Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia. Andra upplagan. Malmö.

Gustafsson, M. Göthberg, H. Qviström, L. Rahmqvist, S. & Ölund, A. 2005. Arkeologisk förundersökning. Historiska och förhistoriska lämningar vid Mälby gamla bytomt. E18 Enköping- Sagån, delprojekt 5, lokal 14 och 42. UM rapport 2005:23. Uppsala.

Hans Göthberg, Linda Qviström och Anna Ölund. 2005. Arkeologisk förundersökning. Bebyggelse lämningar från historisk tid. E18 Enköping-Sagån, delprojekt 3, lokal 13. UM rapport 2005:22. Uppsala.

Jönsson, T. 1976. Jordstugor i Sydsverige. Den ingrävda bostadens utbredning, form, funktion och konstruktion. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund nr 18. Lund.

Liby, H. 1999. Bastubestyr och bråkkalas. Om böndernas bastu – en ekonomibyggnad för många ändamål. I årsboken Uppland 1999. Upplands fornminnesförening. Uppsala.

Talve, I. 1960. Bastu och torkhus i Nordeuropa. Nordiska museets handlingar 53. Stockholm.

Ulväng, G. 1998. Torpet stenhuset och dess släktingar. Några exempel på torpbyggnader av sten i 1700-talets Mellansverige. I årsboken Uppland 1998. Upplands fornminnesförening. Uppsala.

Werne, F. 1993. Böndernas bygge. Traditionellt byggnadskick på landsbygden i Sverige. Wiken förlag. Italien.

Ölund, A & Kjellberg, J. 2006. Kvarteret Snickaren – Bebyggelse och odling vid Enköpings strand. Upplandsmuseet rapport 2006:24. Uppsala.

Administrativa uppgifter

Plats: Tillinge-Tibble 4:21, Mälby 1:5, Tillinge socken, Enköpings kommun.

RAÅ nr: 325:1

Fornlämningstyp: Husgrund, bebyggelsemiljö

Undersökningstyp: Arkeologisk slutundersökning

Orsak till undersökningen: Planerat vägbygge

Undersökningsperiod: 2/10-6/10 samt 16-19/10 2006

Koordinatsystem: RT90

Arkeologisk personal, Upplandsmuseet: Anna Ölund (projektledare), Joakim Kjellberg (rapportansvarig) och Martin Scheutz. Även Vilhelm Sundbom (praktikant) deltog i fältarbetet.

Upplandsmuseets dnr: Ar-1056-2006

Upplandsmuseets projektnummer: 8208

Beställare: Vägverket, Region Mälardalen

Handläggare på länsstyrelsen i Uppsala län: Ann Segerberg

Länsstyrelsens dnr: 431-9510-06

Länsstyrelsens beslutsdatum: 2006-09-06

Dokumentationsmaterial: Förvaras i Upplandsmuseets arkiv

Fynd: 72 fyndposter som förvaras i Upplandsmuseets föremålsmagasin

Inv. nummer: UM 39728

Bilaga 1 – Fyndlista

FNR	KONTEXT	MATERIAL	SAKORD	UNDERTYP	FÖREMÅLS GRUPP	LÄNGD	BREDD	VIKT	ANTAL	ANTAL FRAG.	FRAG. GRAD	ANMÄRKNING
1	Lösfynd	Keramik	Kärl	BII:4	Husgeråd			12	5	5	Fragment	
2	Lösfynd	Keramik	Kärl	BII:4	Husgeråd			50	1	2	Fragment	
3	11152	Keramik	Fat	BII:4	Husgeråd			10	1	1	Fragment	
4	11237	Järn	Beslag		Byggnadsdetalj	55	24	18	1	1	Fragment	
5	Lösfynd	Keramik	Fat	BII:4	Husgeråd			18	2	2	Fragment	
6	Lösfynd	Järn	Gångjärn	Hake	Byggnadsdetalj	60	60	134	1	1	Intakt	
7	11572	Järn	Krok	Spiselkrok?	Husgeråd	110	10	76	1	1	Fragment	
8	Lösfynd	Keramik	Kärl	Fajans	Husgeråd			3	1	1	Fragment	
9	Lösfynd	Keramik	Fat	BII:4	Husgeråd			78	1	2	Fragment	
10	110	Keramik	Fat	BII:4	Husgeråd			34	1	2	Fragment	
11	Lösfynd	Keramik	Fat	BII:4	Husgeråd			28	1	2	Fragment	
12	Lösfynd	Keramik	Kärl	BII:4	Husgeråd			26	1	1	Fragment	Gul/blå, tennglasyr
13	11599	Järn	Kantbeslag	Spadskonig	Jordbruk	75	15	48	1	1	Fragment	Ev. räckjärn
14	12486	Järn	Gryta		Husgeråd	85	70	123	1	1	Fragment	
15	12486	Järn	Kniv	Blad	Husgeråd	160	24	38	1	1	Intakt	
16	809	Glas	Fönsterglas		Byggnadsdetalj			1	1	1	Fragment	
17	809	Järn	Beslag		Byggnadsdetalj	31	21	7	1	3	Fragment	
18	12486	Järn	Spik		Byggnadsdetalj			13	1	2	Fragment	
19	Lösfynd	Keramik	Kärl	BII:4	Husgeråd			6	1	2	Fragment	
20	12486	CU-leg	Knapp	Pressad	Personlig tillhörighet	17	17	3	1	1	Intakt	Prickornerad kant
21	12391	Järn	Lie	Blad	Jordbruk	520	32	442	1	1	Defekt	
22	11599	Bränd lera	Kritpipa	Skaft	Personlig tillhörighet	21	7	3	1	1	Fragment	
23	30001	Bränd lera	Kritpipa	Huvud	Personlig tillhörighet	4	3	1	1	1	Fragment	
24	11260	Bränd lera	Kritpipa	Huvud	Personlig tillhörighet	30	22	3	1	1	Fragment	
25	11237	Järn	Krok	Spiselkrok	Husgeråd	64	36	39	1	1	Defekt	
26	Lösfynd	Keramik	Kärl	BII:4	Husgeråd			4	1	1	Fragment	
27	Lösfynd	Bergart	Bryne	sandsten	Husgeråd	40	56	77	1	1	Fragment	
28	11237	Keramik	Skål	BII:4	Husgeråd			54	1	2	Fragment	
29	11260	Järn	Spik		Byggnadsdetalj			6	1	1	Intakt	
30	11260	Bränd lera	Kritpipa	Huvud	Personlig tillhörighet	6	4	1	1	1	Fragment	1 rygg, musseronpipa
31	11260	Bränd lera	Kritpipa	Skaft	Personlig tillhörighet	72	6	6	1	2	Fragment	
32	12717	Keramik	Kärl	BII:4	Husgeråd			2	2	2	Fragment	
33	12717	Järn	Föremål		Obestämt	33	21	10	1	1	Fragment	
34	11260	Glas	Flaska	Medicinflaska	Husgeråd	55	55	40	1	1	Fragment	Botten, spetsformad
35	12728	Järn	Spik		Byggnadsdetalj			10	1	1	Intakt	
36	11260	Keramik	Fat	BII:4	Husgeråd			22	1	1	Fragment	
37	11260	Keramik	Kärl	BII:4	Husgeråd			8	1	1	Fragment	
38	11260	Järn	Beslag		Byggnadsdetalj	35	25	246	1	2	Fragment	5 nithål
39	11599	Glas	Fönsterglas		Byggnadsdetalj			1	1	1	Fragment	
40	11599	CU-leg	Knapp	Pressad	Personlig tillhörighet	20	20	4	1	1	Intakt	Slät
41	12486	Glas	Fönsterglas		Byggnadsdetalj			10	4	4	Fragment	

FNR	KONTEXT	MATERIAL	SAKORD	UNDERTYP	FÖREMÅLS GRUPP	LÄNGD	BREDD	VIKT	ANTAL	ANTAL FRAG.	FRAG. GRAD	ANMÄRKNING
42	12486	Glas	Flaska	Butelj	Husgeråd			10	3	3	Fragment	Grön
43	12486	Glas	Flaska	Medicinflaska	Husgeråd			2	1	1	Fragment	Hals
44	12486	Glas	Kärl		Husgeråd			1	1	1	Fragment	3 dekorrande
45	Lösfynd	Keramik	Skål	BII:4	Husgeråd			10	1	1	Fragment	
46	12486	Järn	Spik		Byggnadsdetalj			4	1	1	Fragment	
47	12486	Keramik	Kärl	Flintgods	Husgeråd			16	5	5	Fragment	
48	12486	Keramik	Kruka	BII:4	Husgeråd			10	1	6	Fragment	Medicinburk
49	12486	Keramik	Flaska	CII:2	Husgeråd			6	1	1	Fragment	Mineralvatten- flaska
50	12486	Bränd lera	Kritpipa	Huvud	Personlig tillhörighet			2	3	3	Fragment	
51	12486	Keramik	Skål	BII:4	Husgeråd			2	2	2	Fragment	Liten
52	12486	Glas	Butelj		Husgeråd			18	7	7	Fragment	
53	12486	Glas	Fönsterglas		Byggnadsdetalj			1	2	2	Fragment	
54	12486	Keramik	Flaska	CII:2	Husgeråd			14	1	1	Fragment	Mineralvattenflaska
55	12391	Metall	Blybleck	Ämne	Hantverk	72	51	62	1	1	Defekt	Rullat bleck
56	Lösfynd	Keramik	Fat	BII:4	Husgeråd			14	1	1	Fragment	
57	12391	Järn	Redskap	Puns	Hantverk	100	12	26	1	1	Intakt	Romboid tvärsnitt
58	12717	Järn	Yxa	Bila	Hantverk	260	185	1650	1	1	Intakt	
59	809	Järn	Spadjärn	Kantskoning	Jordbruk	150	20	72	1	1	Defekt	1 nithål
60	12728	Järn	Märta		Byggnadsdetalj	100	72	108	1	1	Defekt	
61	11572	Järn	Hästska		Djurhållning	110	100	107	1	1	Defekt	2 sömmar bevarade
62	12391	Järn	Beslag		Byggnadsdetalj	76	18	46	1	1	Fragment	
63	Lösfynd	Järn	Spik		Byggnadsdetalj			14	1	1	Fragment	
64	12391	Järn	Beslag	Dörr	Byggnadsdetalj	360	26	344	1	1	Defekt	
65	Lösfynd	Järn	Ämnesjärn	Eggverktyg	Hantverk	95	12	32	1	1	Fragment	Triangulärt tvärsnitt
66	Lösfynd	Järn	Redskap		Hantverk	95	55	992	1	1	Defekt	Slagghuvud eller mejselskalle
67	12728	Järn	Föremål	Verktyg	Hantverk	128	25	134	1	2	Defekt	
68	12728	Järn	Hästska		Djurhållning	110	90	194	1	2	Fragment	
69	12728	Järn	Beslag		Byggnadsdetalj	64	30	56	1	1	Fragment	
70	Lösfynd	Järn	Skära	Vinkelskära	Jordbruk	190	20	106	1	1	Defekt	
71	Lösfynd	Keramik	Skål	CII:2	Husgeråd		250	250	1	5	Defekt	Tvättfat, rakväggat höjd 80mm
72	Lösfynd	Bergart	Slipsten	Rund	Hantverk	260	260	5000	1	1	Defekt	Rund med fyrkantigt hål i centrum

Bilaga 2 – Kontextlista

Anr	Grupp	Kontext	Typ	Beskrivning & tolkning
110	1	Lager	Utfyllnads-/raseringslager	0, 2- 0,35 m tjockt lager av omrörd gråbrun, lucker och humusblandad sand med inslag av tegelkross. Enstaka stenar i jordmassorna. Upplagt mot hus 1s södra murparti. Lagret tolkades initialt som påfört för att täta muren 12465 men kan även ha bildats vid den delvisa raseringen av den samma.
809	3	Stenröjd yta		En ca 5 X 3,5 m plan och stenröjd yta öster om hus 1. Ytan avgränsas i norr av terrassmuren 12409 och i söder av ca 1-2 m stora markfasta block. Finkornig, opåverkat och stenrikt morängrus framkom direkt under torven förutom i ytans norra del där lager 11152 påträffades.
5943	4	Stenkonstruktion	Odlings- eller röjningsröse	Odlings- eller röjningsröse av ett 20-tal 0,4- 0,6 m diameter stora och runda stenar. Inga spår av tillmakning eller sprängsten. 5943 ligger väster om impedimentet med bebyggelseämningar och i övergång mellan morän och lermark.
6039	4	Stenkonstruktion	Hägnad	Kallmurad stengårdsgård i flera skift. Ca 0,5 m hög och 1 m bred, delvis utasad.
11152	3	Lager	Utfyllnadslager	Lager av påförda, omrörda jordmassor innanför terrassmur 12409. Mörk gråbrun myllig sand med enstaka tegelflis. Anlagt för att skapa den plana ytan 809 öster om hus 1.
11237	1	Lager	Brandlager/ Eldplats	Lager i hus 1s SÖ hörn av brungul sand med rikligt av kol, tegelkross och enstaka, ej skörbrända, stenar. Överlagrar 11260. Lagret tolkades som tillkommet genom eldning i en tillfällig eldstad någon gång efter det att byggnaden övergivits.
11248	1	Tegelkonstruktion	Ansamling	Staplat tegel mot hus 1s nordöstra hörn i fyra skift. Tegelkonstruktionen tolkades som uppstaplad i samband med spisens demontering.
11260	1	Lager	Raseringslager	Lager av lucker gulbrun sand med enstaka mindre stenar och mycket rikligt av tegelkross. Lagret täckte hela hus 1s golvyta.
11275	1	Stenkonstruktion	Spis	En ca 1,3 x 1,7 m stor rektangulär stenkonstruktion i hus 1s NV hörn. Spismuren är ca 0,4 m hög och lagd av stora flata stenar. Spisen har eldats från öster där en stor flat håll legat strax ovan golvnivå och från spisens uppmurade eldrum fram till husets ingång. Denna har troligtvis fungerat som arbets- och avställningsyta.
11304	4	Stenkonstruktion	Hägnad	Kallmurad stengårdsgård i flera skift. Ca 0,5 m hög och 1 m bred, delvis utasad.
11572	3	Sten	Ansamling/ odlingsröse	Cirkulär ca 2 m diameter ansamling av mindre stenar invid hus 2s västra gavel. Stenstorlek ca 0,1-0,15 m diameter Ställvis förekommande i två skift. Den högre koncentrationen sten i 11572 och den närliggande 11588 tolkades som att bortgallrad sten från en närliggande men inte närmare preciserad odlingsyta ansamlats ovan en från början naturligt stenrik mark invid hus 2s gavel.
11588	3	Sten	Ansamling	En oval ca 1 x 1,5 m stor ansamling av mindre stenar, stenstorlek ca 0,1-0,15 m diameter, invid hus 2s västra gavel. Ställvis förekommande i två skift. Den högre koncentrationen sten i 11588 och den närliggande 11572 tolkades som att bortgallrad sten från en inte närmare preciserad men närliggande odlingsyta ansamlats ovan en från början naturligt stenrik mark invid hus 2 och den bakomliggande terrassen, 13763.

Anr	Grupp	Kontext	Typ	Beskrivning & tolkning
11599	1	Stenkonstruktion	Grundmur/stensyll	Rektangulär stengrund av 0,3-1,5 m stora kallmurade naturstenar lagda i flera skift. I muren ingår enstaka större markfasta block. Muren hade bitvis lagts i två skal med fyllning av jord och mindre stenar emellan. Murens höjd uppgick till ca 0,6- 1,2 m över markytan och ca 1,4 m över golvnivån.
11648	-	Trä	Stubbe	Oregelbunden ansamling av delvis bevarad trästruktur utan synbar funktion i nordöstra hörnet av hus 1. Troligen rest av äldre träd som slagit rot i byggnadens hörn efter övergivandet. Ej närmare undersökt.
11656	1	Lager	Raseringslager	Lager med rikligt av tegelkross och rikligt med större bitar av tegelsten utan synbar läggning. Överlagras av lager 11260.
12364	3	Stenkonstruktion	Terrassmur	Terrassmur av 3 större markfast block, ca 1,5 - 2,5 m diameter samt flera mindre block, ca 0,5- 0,8 m diameter. I anslutning till ingången 30001, till hus 1, ett lägre parti med ca 0,4-0,5 m stora stenar vilka bildar ett trappsteg eller enkel avsatts.
12427	3	Stenkonstruktion	Hägnad/mur	Hägnad/mur av 3 markfasta block, ca 2-2,5 m diameter och enstaka större staplade block, ca 0,8-1,5 m diameter. Flera block omkullvälta och utrasade. Omgärdar den stenröjda ytan 12458 och sannolikt uppförd i samband med att denna röjdes.
12391	1	Stenröjd yta/ Terrass	Arbets- och förvaringsyta invid ingång	En ca 1,5 x 6,5 m stor plan och stenfri yta norr om hus 1 och i anslutning till byggandens ingång. Ytan avgränsas i norr av terrassmuren 12364 och i söder av hus 1s norra vägg. Under torven framkom ett mörk brungrått lager av kompakt lerig och humusblandad sand med rikligt av tegelkross. Lagret tolkades som ett tramplager i vilket flera föremål som kopplats till aktiviteterna i hus 1 och 2 kopplats. Lagret har troligen delvis bildats som en avsiktlig utfyllnad bakom terrassmuren 12364 genom vilken en lämplig arbets- och förvaringsyta utanför hus 1 skapats.
12409	3	Stenkonstruktion	Terrassmur	Terrassmur öster om hus 1 av 5 större oregelbundet formade block, ca 1- 1,5 m diameter. Där mellan stenpackning av ca 0,3-0,5 m diameter stora stenar.
12458	3	Stenröjd yta		En ca 6 x 4 m stenröjd yta söder om hus 1. Ytan avgränsas i norr av hus 1s grundmur och i söder av de staplade blocken i 12427. Ytan sluttade svagt åt söder där en svacka fanns. Enstaka mindre markfasta block och finkornig, opåverkat och stenrikt morängrus framkom direkt under torven. I norra delen av ytan framkom lager 110 under torven. Endast den västra delen avtorvades.
12465	1	Lager	Golvlager	Ljust gulbrunt finkornigt morängrus med inslag av små stenar och tegelflis. I nordvästra delen av hus 1 och närmast runt spisstrukturen 11275 även ett tydligt inslag av finkornigt kalkbruk/kalksand. Lagret tolkades som den naturliga markytan och sedermera golvnivån i hus 1. I lagret påträffades bjälken 13002, vilken tolkades som underliggare till ett trägolv, vilket anlagts ovan lagret.
12486	4	Lager	Avfallslager	Påfört lager av mörk gråbrun sandig silt innehållande rikligt av hushållsavfall och enstaka kol. Fynden påträffades spridda i lagret men med en större koncentration i anslutning till ett markfast block.
12682	1	Tegelkonstruktion	Ansamling	Staplat tegel utmed hus 1s södra vägg i minst fyra skift. Tegelstrukturen tolkades som uppstaplad i samband med spisens demontering.

Anr	Grupp	Kontext	Typ	Beskrivning & tolkning
12700	2	Stenkonstruktion	Stensyll	Syll till hus 2 av tillmakade stenar, ca 0,3- 0,5 m diameter, lagda i ett skift och med flat sida utåt längs byggnadens norra och västra väggliiv. En tendens fanns till större stenstorlek i den norra vägglinjen och enstaka stenar i syllen hade en rektangulär form. Ingen motsvarande syll påträffades längs de något högre belägna södra och östra väggliivet.
12717	2	Lager	Golvlager	Lager av brungul lerig sand med inslag av små stenar. Lagret skiljer sig inte anmärkningsvärt från omgivande lager inom ytan 20001. Ca 0,05 m tjockt varunder stenrik morän vidtar.
12728	4	Stenkonstruktion	Ansamling/ stenläggning	Rektangulär ansamling av ca 0,4- 0,6 m i diameter stora stenar öster om hus 2. Enstaka stenar bär spår av tillmakning, ev klyvning/sprängning. Möjligen har stenen ursprungligen utnyttjats som glest stenlagd yta. Ställvis förekommer sten i flera skift vilket kan vara resultatet av en senare röjning i syfte att åstadkomma en stenfri yta framför trappavsatsen i 12364 och hus 1s ingång.
13002	1	Träkonstruktion	Golvbjälke	Förkolnat trä med delvis bevarad struktur, ursprungligen halvrund kluva ca 0,2 m diameter. Bjälken påträffades utmed hus 1s södra vägglinje och tolkades utifrån sitt läge som en möjlig underliggare till ett numer försvunnet trägol i hus 1.
13763	3	Stenfri yta	Ev. Uppfart/ Ramp	En ca 13 x 6 meter stor stenfri yta väster om hus 1. Delvis avtorvad med maskin. Lerig sandblandad humus och enstaka tegelflis i yta under torv. Ej närmare undersökt då ytan stordes vid schaktning och av äldre schakt från förundersökningen. Ytan sluttar svagt åt nordväst och avgränsas i N och SV av enstaka block 0,8-1,3 m diameter. Ytan kan möjligen ha fungerat som uppfart/ramp till hus 1s västra sida, ev naturlig.
13774	1	Lager	Marklager	Ett ca 0,03 m tjockt sotigt och sandigt lager av morängrus med inslag av organiskt material påträffades mellan fast berg och spiskonstruktionen. Troligen rest av äldre markyta - vegetationsskikt innan hus 1 anlades.
13779	1	Fyllning	Stabiliserande utjämningskikt i spis	Finkornigt rödbrunt eldpåverkat morängrus med kol, sot, kalkbruksrester, tegelflis och enstaka brända ben. Gruset har fungerat som stabiliserande och utjämnande fyllning innanför stenramen i spis 11277. 13779 utgör de troliga resterna av spisens eldyta. Möjligen har eldytan ursprungligen varit försedd med tegel, vilket tolkats som avlägsnat tillsammans med skorsten vid raseringen.
20001	-	Lager	Marklager	Avtorvad naturligt stenfri yta nedanför impediment. Under torven ett heltäckande lager brungul lerig sand med inslag av små stenar och enstaka tegelflis. I övergång mellan morän och lermark.
20010	4	Lager	Marklager	Avtorvad yta inom ett område med sten och en fördjupning i markyta. Enligt förundersökningen hade en möjlig stenfylld grop utpekats i området. Ingen medvetet grävd grop kunde konstateras men väl en naturlig svacka invid och mellan ett antal markfasta block och med avfallslagret 12486 i dess SÖ kant. Under torven påträffades opåverkad lerigt morängrus.
30001	1	Lager	Marklager	Lager av kompakt brungrå sandig lera med inslag av tegelflis och kol i anslutning till stenlagd tröskel/ingång till hus 1.
30010	1	Stenkonstruktion	Trappa/Ingång	Närmast halvcirkelformad trappa/ fundament, ca 1 x 1,7 m, vid ingång till hus 1. Trappan utgörs av ett tre tillmakade stenar, innanför vilka ett antal mindre stenar inpassats. I anslutning till trappat har en ca 1 bred och stenlagd öppning i grundmuren 12465 skapats vilken sannolikt fungerat som ingång till hus 1.

Anr	Grupp	Kontext	Typ	Beskrivning & tolkning
30020	1	Stenfri yta/ Öppning	Fönsterglugg	Öppet parti i grundmuren 12465 på ca 0,5 m höjd över golvnivå och om ca 0,4 m bredd mellan 3 större stenar varav 2 kantstälts. Fynd av fönsterglas i anslutning både i, innanför och utanför öppningen tolkades som att denna fungerat som fönsterglugg.
30030		Nedgrävning	Dike	Ett grunt och smalt dike ca 0,8-1.0 m bredd och 0,3-0,5 m djup utmed impedimentets norra och östra kant. Till stora delar helt igenväxt och vattenförande. Ej undersökt men gav intrycket av att vara av sentida ursprung eller i sen tid påbättrat med maskin.

Bilaga 3a – Arkeobotanisk rapport

Analys och utvärdering av jordprover från Tillinge 325:1, Enköping, Uppland

Stefan Gustafsson

Inledning

På uppdrag av Upplandsmuseet har ett antal makrofossilprov (floterade jordprov) analyserats på växtrester. Proverna kommer från E18, lokal 13, Tillinge socken i Uppland (UM 8202). Proverna var floterats i vatten och det använda sållet hade en maskstorlek av 0,2 m.m. Fynden bestod i första hand av förkolnade sädeskorn och ogräs samt oförkolnade växter av bl.a ogräs och bär.

Material

Metodens utveckling och bakgrund samt hur det arkeobotaniska källmaterialet bevaras, deponeras och sprids finns beskrivet i en rad publikationer och jag hänvisar till dessa för mer ingående information (Hillmann 1984; van Zeist & Wasylikowa & Bere 1991; Engelmark 1985; Engelmark 1992; Engelmark & Viklund 1990; Gustafsson 1998, 2000; Viklund 1998 m.fl).

Bakgrund och frågeställningar

Analysen omfattar prover från två olika byggnader samt en stenröjd yta i nära anslutning till dessa (tabell 1). Förundersökningen tyder på en datering till 1700 – 1850. Husens funktion var till en början något oklar. Fynden i hus 1 antydde en bostadsfunktion medan hus 2 troligen utgjort en uthusbyggnad.

Den arkeobotaniska analysen inriktades på några specifika frågeställningar:

- Går det säga något om husens funktion?
- Finns det någon skillnad mellan hus 1 och 2?
- Hur såg ett eventuellt jordbruk ut?
- Kan växtmaterialet säga något om människorna som bodde på platsen?
- Vad användes de stenröjda ytorna till?

Resultat

Prov nr	Anl. nr	Typ
13015	11260	Golvlager under tegel hus 1
12358	11260	Golvlager hus 1
13774	10008	Spisröse hus 1
12356	30001	Mellan stenar ingång hus 1
12362	12717	Golvlager hus 2 (under trägolv)
12363	12717	Golvlager hus 2 (under trägolv)
11147	809	Stenröjd yta
11151	809	Stenröjd yta

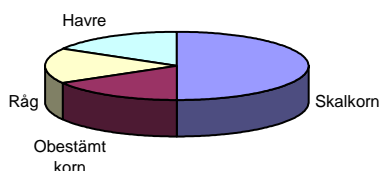
Figur 1. Analyserade prov.

Hus 1

Fyra prover analyserades från hus 1 (tabell 1). Ett från ugnen, två från golvlager och ett från ingången. Antalet fynd var tämligen litet men eftersom växtmakrofossil inte är ett kvantitativt källmaterial utan kvalitativt kan vi ändå säga en del om de olika arter som påträffades.

Skalkorn dominerar följt av enstaka fynd av råg och havre (fig. 1). Det går inte avgöra om det rör sig om odlad havre *Avena sativa* eller ogräset flyghavre *Avena fatua*. Det finns historiska belägg för att man samlat in vild havre (flyghavre) men då blir av naturliga skäl "avkastningen" blygsam i förhållande till en odling. Fynden kommer från fler av proverna och det var bara prov 12358 som saknade förkolnade kulturväxter. Det senare provet innehöll däremot förkolnad musskit. Av ogräs dominerar svinmålla följt av måra.

Materialet tyder på att man hanterat säd inne i huset och en del av den har förkolnats i samband med tillredning: torkning, rostning, matberedning etc. Det troliga är att förkolningen skett vid ugn-/ spis konstruktionen och därifrån spritts ut i olika delar av det lilla huset.

Figur 2. Fördelningen av sädeslagen i hus 1.

Ett problem i tolkningen av materialet i förhållande till husets funktion är att både ett bostadshus och ett torkhus skulle ge ett likartat arkeobotaniskt material. Övriga fynd i huset var av bostadskaraktär och därför är tolkningen till bostadshus det som ligger närmast till hands eller möjligen någon form av kokhus. Ett intressant fynd gjordes i form av ett förkolnat fragment av en humlekotte (fig 3). Det kan vara rester efter smaksättning av öl. Öltillverkning var viktig och från 1400-talet påbjöds humleodling i lag. I en lagtext från 1734 stadgas att varje hemman skulle ha en humlegård som skulle hålla hundra stänger (Lindman 1980). Humlen användes inte bara till smaksättning av öl utan ansågs också ha medicinska egenskaper bl.a. som aptitretande, sömngivande, rensande samt nedsättande effekt på männens könsdrift.

Analysen ger en entydig bild av den odling som skett i anslutning till husen. Skalkorn var troligen den dominerande grödan medan råg odlades i mindre omfattning. Skulle havren vara av den odlade sorten kan den ingått som gröda på sämre åkermark. Hade man inte tillräckligt med gödsel så var det bl.a. havreåkrarna som blev utan. Ogräsen visar att säden växt på gödslad mark men inte om det funnits ett system med vår- och höstsådd.

Förutom ovan nämnda arter hittades också ett frö av mjölon. Mjölon liknar lingon men har inte lika saftiga bär och är inte heller lika välsmakande. Det finns historiska belägg för att man använt mjölon i hushållet bl.a. till att koka sirap av.

I flera prover fanns också förkolnade granbarr. Möjligen kan de vara rester efter någon golvtäckning eller så har granris nyttjats på något annat sätt inne i huset.

Figur 3. I en "klump" av organiskt slagg finns delar av en humlekotte bevarad. Fjällen är svåra att se men är tydligast i mitten av den mycket sköra "klumpen". Teckning S. Gustafsson.

Hus 2

I hus 2 fanns inga förkolnade växtrester förutom några fragmenterade granbarr. Oförkolnade och tämligen färska frö av hallon, viol och gåsört får ses som en recent kontamination. Tolkningen till uthus stöds till viss del av fyndtomheten på så vis att det gör en bostads- eller kokhusfunktion mindre trolig. Däremot säger inte analysen något om det förvarats säd eller foder i hus 2.

De stenröjda ytorna

Denna fråga kommer bara helt kort beröras. Inga fynd fanns i proverna som kunde ge vägledning om vilken funktion de skulle ha haft. Färska frö av hallon och gåsört fanns i båda proverna. En enkel fosfatanalys med s.k. citronsyrametod gjordes på samtliga åtta prov. Problemet här var att det inte fanns några referensprov som kan utgöra en jämförelsegrund. Vi vet alltså inte vad låg och en hög fosfathalt är på just denna lokal. Hus 1 har högst fosfathalt medan hus 2 har lägst och däremellan ligger de stenröjda ytorna. I hus 1 var värdena något högre vid ugn och dörr men skillnaden är liten. Glödförlusten följer fosfatvärdena. Man kan alltså inte dra några större växlar på denna inte helt kompletta analys av fosfat och organisk halt. Att den gjordes beror enbart på att via ett exempel visa på några av de begränsningar och möjligheter dessa metoder har. Vi kan bara anta att det avsatts mer avfall i hus 1 än hus 2 vilket det skulle göra i ett bostadshus i jämförelse med ett uthus. Skillnaden skulle också kunna förklaras att det ena huset hade jordgolv och det andra trägolv. Eftersom vi inte har något att jämföra med så vet vi inte vad de stenröjda ytornas värden visar på. Genom att jämföra dem med omgivande mark skulle man kunna komma längre och föra ett resonemang kring markens funktion, grad av användning och olika ”marktypers” rumsliga fördelning.

Frågeställningar

För att knyta an till frågeställningarna går det alltså säga något om husens funktion. Hus 1 har en funktion där mathantering ingått och kanske också öltillverkning. Det går inte utifrån den arkeobotaniska analysen avgöra om det är ett bostadshus eller någon form av tork- eller kokhus. Många hus har dessutom haft flera olika funktioner som kan förändrats över tid. Vad hus 2 nyttjats till framgår inte av analysen men det har inte haft samma användning som hus 1.

Jordbruket har skett på gödslad och permanent åker. Ogräsen visar att åkern gödslades. För att uppskatta gödselgivor och åkerns tillstånd hade det behövts ett större antal prover.

För att kunna säga något om vem som använde husen och odlade säden måste vi göra en kort återblick i tidens odling. Skalkornet var den dominerande grödan men allt sedan yngre järnålder var rågen på frammarsch. I Uppland under 1570-talet utgjorde rågen mellan 30% och 50% av den totala sädesodlingen. Det finns en tendens att andelen råg ökar med närhet till kungsgårdar, större städer etc. vilken kan tolkas som en påverkan uppifrån. Visserligen var rågen relativt okänslig för torra men den viktigaste orsaken till rågens popularitet var matvanorna. Det jästa rågbrödet var en bidragande faktor. Man bakade inte bara bröd av rågen utan den användes också till bl.a gröt och även om råg uppskattades av samhällets övre skikt så fick den så småningom folklig förankring. Vete saknas från Tillinge vilket i sig inte säger så mycket men det var ett sädesslag som inte brukade saknas i de mer välbärgade hemmen. Det fanns dock variationer av lokal karaktär men utifrån fynden i den här analysen tyder det mesta på ett tämligen ordinärt jordbruk utan ”spektakulära” inslag. Om varje hemman bryggde sitt eget öl under 1700-talet ska jag låta vara osagt men humlen var en handelsvara och odlingen var reglerad enligt lag. Därför kan humlefyndet det här sammanhanget vara rester från öltillverkning, medicinskt bruk eller som handelsvara (eller om det vara fråga om uppbörd).

Litteratur

Engelmark, R. 1985. Carbonised seeds in postholes – a reflektction of human activity. ISKOS 5. Finska fornminnesföreningen. Helsingfors.

Engelmark, R. 1992. A review of the farming economy in South Scania based on botanical evidence. In L. Larsson, J. Callmer, B. Stjernquist (eds) The archaeology of the Cultural Landscape. Field work and Research in a South Rural Region. Acta Archaeologica Lundensia. Series 4°. N° 19. Lund.

Engelmark, R. & Viklund, K. 1990. Makrofossilanalys av växtrester kunskap om odlandets karaktär och historia. Bebyggelsehistorisk tidskrift 19. 1990:33-42.

Gustafsson, S. 1998. The farming economy in South and Central Sweden during the Bronze Age. A study based on Carbonised Botanical evidence. Current Swedish Archaeology. Vo. 6. 1998.

Gustafsson, S. 2000. Carbonized Cereal Grains and Weed Seeds in Prehistoric Houses- an Experimental Perspective. In Journal of Archaeological Science (2000) 27: 65-70.

Hillman, G. 1984. Interpretation of Archaeological Plant Remains: The Application of Ethnographic Models from Turkey. In W. Van Zeist & W. A. Casparie (eds) Plants and Ancient Man. Studies in Palaeoethnobotany. Rotterdam.

Lindman, C.A.M. 1980 (första utgåvan 1964). Nordens flora band 3.

Van Zeist, W. & Wasylkova, K. & Behre, K-E. 1991. (eds) Progress in Old World Palaeoethnobotany. A Retrospective View on the Occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany. Rotterdam.

Viklund, K. 1998. Cereals, Weeds and Crop Processing in Iron Age Sweden. Methodological and interpretative aspects of archaeobotanical evidence. Archaeology and Environment 14. Dept. Of Arch. MAL. University of Umeå.

Bilaga 3b – Arkeobotanisk rapport. Provlista.

Art/prov nr.	13015	12358	13774	12356	12362	12363	11147	11151
Anl. nr.	11260	11260	10008	30001	12717	12717	809	809
Skalkorn			2	1				
Obestämt korn			1					
Råg			1					
Havre	1							
Obestämd säd/			1	2				
Svinmålla	4		9	10				
Måra	1		3	2				
Mjölön			1					
Fragment								
Granbarr	*	*	*		*	*		
Obestämt fragment		4	3	2				
Kol	*	*	*	*	*	*	*	*